

OSMANLI DEVLETİ'NDE BİR İKTİSATÇI: MEHMED CAVİD'İN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

Kenan DEMİR¹

Öz

İttihat ve Terakki Partisi'nin 1908-1918 yılları arasındaki iktidarında Mehmed Cavid, dönemin iktisadi düşüncesini şekillendiren teorik yazıları yazmanın yanı sıra, aynı zamanda dönemin iktisadi politikalarını şekillendiren bürokratlardan biri olmuştur. Bu anlamda kendisi İttihat ve Terakki Partisi'nin ekonomi alanındaki yetkili tek kişisidir denilebilir. Mehmed Cavid, liberal düşüncenin koyu bir temsilcisi olarak Osmanlı iktisadi politikalarının liberalizm doğrultusunda şekillenmesine çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin uluslararası iş bölümü doğrultusunda tarım sektörüne önem vermesini savunmuş ve uluslararası sermaye kuruluşlarıyla uyumlu bir iktisadi siyasetin sürdürülmesini önermiştir. Mehmed Cavid, 1908-1918 döneminde Osmanlı Meclis-i Mebusan'da milletvekilliği görevinde bulunmuş ve dört kez kabinede Maliye Bakanı olarak görev almıştır. Meclis-i Mebusan nutuklarında Osmanlı ekonomisi için çözüm olarak liberal iktisat düşüncesini göstermiştir. Mehmed Cavid, 1899'da dört cilt olan *İlm-i İktisad* adlı kitabı yayımlamış ve *Servet-i Fünun*, *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, *Musavver ve Muhit*, *İkdam*, *Tanin* ve *Sabah* gibi süreli yayınlarında yazıları çıkmıştır. Kitap ve gazete yazılarında da Osmanlı ekonomisinin sorunlarına değinmiş ve çözüm olarak liberal politikaları önermiştir. Bu çalışmada Mehmed Cavid'in kitapları, gazete ve dergilerde yer alan yazıları ve Meclisi Mebusan'daki nutukları doğrultusunda iktisadi anlayışı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Cavid, Liberalizm, Osmanlı Devleti, İktisadi politikalar, Tarımsal kalkınma

JEL Kodları: N, N5, N6.

AN ECONOMIST IN THE OTTOMAN EMPIRE: MEHMED CAVID'S ECONOMIC VIEWS

Abstract

During the Committee of Union and Progress's rule between 1908 and 1918, Mehmed Cavid not only wrote theoretical works that shaped the economic thought of the period, but also became one of the bureaucrats who shaped the economic policies of the period. In this sense, he is the only authorized person of the Committee of Union and Progress in the field of economy. Mehmed Cavid, who was a strong representative of liberal thought, tried to shape Ottoman economic policies in line with liberalism. He argued that the Ottoman Empire should give importance to the agricultural sector in line with the international division of labor, and he suggested that an economic policy should be maintained in harmony with international capital institutions. Mehmed Cavid served as a deputy in the Ottoman Parliament between 1908-1918 and also held the position of Minister of Finance in the cabinet four times. In his speeches at the Ottoman Chamber of Deputies, he presented the idea of liberal economics as a solution for the Ottoman economy. Mehmed Cavid published a four-volume book titled *İlm-i İktisad* (The Science of Economics) in 1899 and his articles appeared in periodicals such as *Servet-i Fünun*, *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye*, *Musavver ve Muhit*, and *Sabah*. He also addressed the problems of the Ottoman economy in his book and newspaper articles and proposed liberal policies as a solution. In this study, Mehmed Cavid's economic thought has been examined based on his books, articles published in newspapers and journals, and his speeches in the Ottoman Chamber of Deputies.

Keywords: Mehmed Cavid, Liberalism, Ottoman State, Economic policies, Agricultural development

JEL Codes: Codes: N, N5, N6

¹ Doç. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman, kdemir@medipol.edu.tr. ORCID: 0000-0003-1508-5978

Başvuru Tarihi (Received): 02.11.2024 **Kabul Tarihi** (Accepted): 17.07.2025

Giriş

Osmanlı Devleti, 20. yüzyıla girerken iktisadi kalkınmasını gerçekleştirememiş, zirai ve endüstri üretimi kendine yetmeyen, sermaye yetersizliği nedeniyle alt yapı yatırımları cılız kalan bir devlettir. Osmanlı Devleti aynı zamanda kapitülasyonlar ve ticari anlaşmalarla dış ticaret politikalarını bağımsız bir şekilde uygulayamayan ve gelir kaynaklarının bir kısmının Duyun-u Umumiye İdaresi ve Reji Şirketi gibi uluslararası sermaye grupları tarafından yönetildiği bir devlet konumundaydı. Sanayi üretiminin olmaması, ülkenin Avrupa pazarı haline gelmesine yol açmış; bu durum da dış ticaretin ülkede önemli bir kazanç yolu haline gelmesine neden olmuştur. Dış ticareti ise, ülkede ikamet eden yabancı şahıslar ile Osmanlı vatandaşı gayrimüslimler yürütmekteydi; bu kesimler çıkarlarını Osmanlı Devleti aleyhinde görmüşlerdi. Osmanlı yönetiminin askeri ve siyasi olarak zayıf olması, iktisadi politikalarının bağımsız olmasını engellemiş; bu nedenle devlet, bağımsız iktisat politikaları uygulayamamıştır. Osmanlı Devleti'nin iktisadi çöküşüne son vermek amacıyla yönetime gelen İttihat ve Terakki Partisi'nin temel amacı devleti bu durumdan kurtararak ülke iktisadını düzeltmek ve iktisadi kalkınmayı gerçekleştirmek olmuştur.

İttihat ve Terakki Partisi, 1908'de iktidara geldikten sonra devletin iktisadi bozukluğunun sorumlusu olarak Sultan II. Abdülhamid yönetimini göstermiş; yurt içinde liberal politikaların uygulanmasıyla devletin parçalanma sürecinin sona ereceğini ve enerjisini Osmanlı Devleti'nin iktisadi kalkınmasını gerçekleştirmeye yöneleceğini vurgulamıştır. İttihat ve Terakki yönetimi, ülkede sermaye yetersizliği, teknoloji ve nitelikli iş gücü eksikliği gibi iktisadi faktörlerin farkında olarak; Osmanlı Devleti'nin, uluslararası sermayeyle ile Avrupa devletleriyle uyumlu bir iktisat politikası uygulamasının devletin çıkarına olduğunu açıklamış ve bu doğrultuda açık ekonomi politikaları benimsemiştir. Osmanlı Devleti'nin iktisadi girişimlerini gerçekleştirebilmesi için yabancı sermayeye muhtaç olduğunu belirtmiş; bu nedenle, yabancı sermayenin ülkeye girişini teşvik etmiştir. Sermaye yetersizliği nedeniyle, aynı anda tarım ve sanayi sektörlerinin geliştirilmesinin imkânsız olduğunu vurgulamış; bu bağlamda, rekabet gücü yüksek olan tarım sektörüne destek verilmesinin, Osmanlı Devleti'nin iktisadi gelişmesi açısından daha yararlı olacağını belirtmiştir.

İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyet dönemi ilk yıllarındaki iktisadi politikalarının daha çok liberal iktisat düşüncesiyle uyumlu olmasının nedeni Mehmed Cavid'dir. Mehmed Cavid, İttihat ve Terakki yönetiminde söz sahibi olmasının yanı sıra, hükümetin ekonomi politikalarının belirlemede de etkili olan önemli kişilerdendir. Mehmed Cavid'in liberal bir iktisatçı olması, Osmanlı Devleti'nde uygulanan politikaların da liberalizm doğrultusunda olmasına neden olmuştur. İktisat bilgisinin fazla olması, iç ve dış ticaret ile sermayedar kesimleriyle ilişkilerin güçlü olması, Mehmed Cavid'i İttihat ve Terakki döneminde yönetimin ekonomi patronu haline getirmiş ve partinin ilk dönem ekonomi politikaları, Mehmed Cavid'in düşünce çizgisinde yürütülmüştür. Mehmed Cavid, devletin iktisadi kalkınmasının liberal sistem aracılığıyla olabileceğini savunmuş ve iktisadi politikalarını liberalizm doğrultusunda yürütmüştür. Hem iktisadi bilgisinin fazla olması hem de partide etkin olması gibi faktörler nedeniyle, 1908-1918 döneminde Osmanlı Devleti'nin iktisadi karar almasında Mehmed Cavid'in etkisi fazla olmuştur. Bu çalışmada, Mehmed Cavid'in iktisat düşüncesi ve uyguladığı iktisadi politikalar, Meclis-i Mebusan'daki söylemleri ile kaleme aldığı yazılar ışığında değerlendirilecektir. Çalışmada tasvir yöntemi uygulanmış ve Mehmed Cavid'in iktisadi görüşleri tarihsel süreç bağlamında ele alınmıştır.

1. Mehmed Cavid'in Hayatı

1875'te Selanik'te doğan Mehmed Cavid, ilk ve orta öğrenimini Selanik Feyz-i Sıbyan Rüştîyesi'nde tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmiş; Mekteb-i İdadi-i Mülki ve Mekteb-i Mülkiye'de öğrenimine devam etmiştir (Kansu, 2001, s. 285). 1896'ta mezun olduktan sonra

Ziraat Bankası Muhasebe Kalemî'nde işe başlamıştır. Devletin değişik kurumlarında görevlerde bulunduktan sonra, 1899'da Maarif Nezareti Rüşdiye İdaresi Kâtipliği'nde görev almıştır. Ayrıca bu yıllarda Ayasofya Merkez Rüştiyesi'nde hesap ve Darülmualimin-i Aliye'de iktisat dersleri vermiştir. 1902'de görevinden istifa ederek, siyasi özgürlükler açısından daha rahat hareket edebileceği Selanik'e yerleşmiş ve buradaki Mekteb-i Feyziyye adlı lisede yöneticilik yapmıştır (İlkin, 1993, s. 175). Mehmed Cavid, Selanik'te siyasi faaliyetlerini sürdürürken bir yandan da burada gizli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin teşkilatlanmasında çalışmış ve Selanik Mason Locası'nda aktif bir üye olarak görev almıştır. 1907'de cemiyetin İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birleşmesinden sonra da faaliyetlerine devam etmiştir. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a geri dönmüş ve burada seçim çalışmalarında aktif rol almıştır (İlkin, 1993, s. 175). Seçimlerden sonra Meclis-i Mebusan'a milletvekili olarak girmiş, birinci ve ikinci dönemde Selanik, üçüncü dönemde ise Biga mebusu olarak mecliste liberal iktisat düşüncesi doğrultusunda faaliyetlerine devam etmiştir (Arol, 2018, s. 49).

Mehmed Cavid, meclisteki siyasi faaliyetlerinin yanı sıra öğretmenlik hayatına da devam etmiş, 1908'de Mülkiye Mektebi'nde iktisat ve istatistik gibi dersler vermiştir (Pakalın, 1977, s. 238). 1909 Haziranı'nda Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nde Maliye Bakanı olarak hükümette görev almış ve İttihatçılar'ın bakan olarak hükümette görev alan ilk üyesi olmuştur (Şener, 1999, s. 559). 1911'de görevinden ayrılmasına karşın, 1912'de Said Paşa Kabinesi'nde Nafia Bakanı olarak yeniden hükümette görev almıştır. Hükümetin istifa etmesi üzerine görevinden ayrılan Mehmed Cavid, ikinci kez 1914'te Maliye Bakanlığı'na atanmıştır. 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi nedeniyle bakanlıktan istifa etmiş ve üç sene hükümette görev almamıştır. 1917'de üçüncü kez Maliye Bakanlığı görevini yürütmüş ve Osmanlı Devleti'nin savaşta yenilip İttihatçıların hükümetten düşmesi nedeniyle Talat Paşa'nın istifası üzerine görevinden ayrılmış; ancak sonraki hükümet döneminde İzzet Paşa Kabinesi'nde dördüncü kez Maliye Bakanlığı'na getirilmesine karşın, kısa sürede hükümetin düşmesiyle görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır (Pakalın, 1977, s. 238-239).

Mehmed Cavid, Maliye Bakanlığı'nda piyasaya kâğıt para sürülmesi, İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulması ve ilk borçlanma senetlerinin çıkarılması gibi önemli girişimleri gerçekleştirmiştir (Arol, 2018, s. 63). Mehmed Cavid, mütareke yıllarında Duyun-ı Umumiye Meclisi'nde Dayınlar Vekilliği görevindeyken (Pakalın, 1977, s. 239) takibe uğrayıp, İttihatçılara soruşturmalar açılması üzerine İsviçre'ye geçmiş ve burada İttihatçılığın tekrar güçlenmesi için faaliyetlerini sürdürmüştür. 1921'de İsviçre'de Şehzade Burhaneddin'in eski eşi Aliye Hanımla evlenmiş (İlkin, 1993, s. 175) ve 1922'de yurda dönerek Duyun-u Umumiye İdaresi'nde tekrardan görev almıştır. Lozan Konferansı'nın ilk oturumlarına mali müşavir sıfatıyla katıldıysa da sonraki oturumlara dış borçların paylaştırılması konusunda İsmet Paşa'yla yaşadığı fikir ayrılığı nedeniyle dâhil edilmemiştir (Arol, 2018, s. 63-64). 1924'te Meclis Başkanı Fethi Bey'in İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndan talep ettiği ekonomi raporu hazırlayan bir heyete başkanlık etmiş (İlkin, 1993, s. 175) ve bu senenin sonlarında Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin kuruluş çalışmalarına katılmıştır (Arol, 2018, s. 64). 1926'da tarihe İzmir Suikastı olarak geçen olayın neticesinde tutuklanmıştır. 1923'te yapılan İttihatçı kongresi ve darbe hazırlığı teşebbüsü gibi nedenlerle suçlanan Mehmed Cavid, mahkeme sonucunda suçlu bulunarak 1926'da idam edilmiştir (Zürcher, 2007, s. 230-233).

Mehmed Cavid, İngiliz ve Fransız mali çevrelerle iyi ilişkiler kurmuş ve bu çevrelerin güvenini kazanmış bir kişiydi. Selanik iş dünyasını İttihatçılar içinde temsil eden kişiydi. Uluslararası sermaye çevreleri ve iş adamlarıyla yakın ilişkileri nedeniyle liberalizmin savunucusu olarak adlandırılmıştır (Şener, 1999, s. 559). Mehmed Cavid, yayım faaliyetlerine çok genç yaşta başlamış ve ilk yazılarını 1890 yıllarında *Servet-i Fünun* dergisinde yayımlamıştır. Dergide yayımlanan yazılar iktisadi ve mali konuları içermektedir. Bu dönemde ayrıca *Maarif*, *Mektep*, *Mütalaa*, *Tarik* ve *Sabah* gibi Sultan Abdülhamid döneminde yayımlanan diğer süreli yayınlarda

da yazılarına rastlanmaktadır. Mehmed Cavid, Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908'de Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayb ile birlikte *Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'nı çıkartmıştır. Bu dergi, II. Meşrutiyet'in ilk döneminde liberal iktisadi sistemi savunan güçlü bir merkez olarak işlev görmüş ve yayımlanan yazılarda liberalizm sıkça vurgulanmıştır (İnsel, 2018, s. 50-51; Mardin, 2002, s. 100).

2. İktisadi Görüşleri

2.1. İktisadi Düşünce Anlayışı (Liberalizm, Korumacılık ve Sosyalizm Hakkındaki Görüşleri)

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki önemli Maliye nazırlarından biri olan Mehmed Cavid, liberal ekonomik politikaları uygulayan ve bu doğrultudaki tezleri savunan bir isim olarak tanınmıştır. Maliye Bakanlığı görevinde, serbest iktisadi düşünceyi temel alan politikaları hayata geçirmiştir. Liberal iktisatla ilgili görüşlerini dört ciltlik *İlm-i İktisat* adlı eserinde ve *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'nda dile getirmiş; tam anlamıyla serbest mübadeleyi savunmuştur. Mehmed Cavid, rekabetin insanları, yetenekler ve liyakatlarına göre hak ettikleri konuma ulaştırdığını ve bunun toplumun refahını ve üretimini artırdığını belirtmiştir. Rekabeti, insanların birbirlerini düşman olarak görüp yok etmeleri şeklinde düşünmenin yanlış bir görüş olduğunu ifade etmiş ve rekabetin ortadan kaldırılmasıyla ekonomik gelişmenin de duracağını savunmuştur (Mehmed Cavid, 1910, s. 781). Mehmed Cavid, teşebbüs-i şahsinin her şeyin doğrudan bireyin girişim ruhu ile gerçekleştirdiğini, sosyalizmin ise bunun tersi olduğunu belirtmiştir. Teşebbüs-i şahsinin, özgürlüğe dayandığı halde sosyalizmin, emir komuta zinciri kurarak esaret yönetimi oluşturduğunu vurgulamıştır (Eroğlu, 2002, s. 167). Özel girişimlerde sözleşme, mübadele ve serbest dolaşımın bulunduğunu ve insan doğasının hürriyete yatkın olduğundan sosyalizmi tercih etmediğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 777-778). İnsanın çalışmasını, kazanmasını, tasarruf etmesini teşvik eden en önemli faktörün, emeğin karşılığında sağlanan menfaat olduğunu belirtmiş ve bu menfaat özgürlüğü sağlandığında ve çalışma hürriyeti temin edildiğinde teşebbüsü şahsinin başarılı olacağını dile getirmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 784). Toplumsal refahın, kişisel çıkarlar doğrultusunda yapılan bireysel çalışmaların bir sonucu olduğunu vurgulamış ve bu nedenle bireyciliğin her zaman toplumculuktan üstün olduğunu savunmuştur. Bireycilik temelinde şekillenen iktisadi liberalizmde, sözleşme, mübadele ve hareket gibi her türlü özgürlüğün sağlanmasına rağmen sosyalist toplumunda toplumsal çıkar adına bireyin bir kuklaya dönüştüğünü ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 777).

Mehmed Cavid, liberalizm düşüncesinin teori olarak dünyada yaşanan gerçekliğe tamamen uymadığının farkında olmuştur. Bu nedenle liberal politikaların adım adım, ülkeler arasındaki karşılıklı politikalar göz önünde bulundurularak uygulanabileceğini belirtmiştir. Teori ile uygulamaları ayırmış ve yazılarında iktisat teorilerine değinirken, bunların uygulamalarındaki sapmalara da dikkat çekmiştir. Ana meselenin, bir ülkenin kaynaklarına uygun üretim yapması, finansmanın sağlanması ve elde edilen üretim için uygun pazar bulması olduğunu vurgulamıştır (Karaman, 2001, s. 16). İktisat ilminin genel geçer kanunlar çerçevesinde işlediğini ve bu kanunların her zaman ve her mekânda geçerliliğini koruduğunu belirtmiş, Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada yerini alabilmesi için iktisadi politikaların bu kanunlar çerçevesinde uygulanması gerektiğini savunmuştur (Arol, 2018, s. 62). Meclis-i Mebusan'daki iktisadi ve mali konular hakkındaki konuşmalarında liberal iktisat düşüncesinin işleyişini anlatan Mehmed Cavid, ülkenin modern bir devlet olarak uluslararası arenada yerini alabilmesi için liberal düşüncenin bilinçli bir seçim olmasının yanı sıra, aynı zamanda bir zorunluluk olması gerektiğine de vurgu yapmıştır (Arol, 2018, s. 60).

Mehmed Cavid, iktisadi liberalizmin özgürlük, rekabet, mülkiyet ve veraset gibi ana ilkeleri olduğunu ve bu ilkeleri uygulayan toplumların uygarlık yolunda ilerleyeceklerini ifade etmiştir. Bireysel özgürlüklerin hükümetin müdahalelerinden çok daha fazla fayda sağladığını belirtmiş ve

doğal yasaların etkinliğini zayıflatacak ya da tamamen ortadan kaldıracak kanunlara karşı çıkmıştır. Kişisel çıkarın toplumsal uyumu sağlayıp genel düzeni getireceğine inanmış ve hükümetin görevinin sadece bireyler arasında yapılan sözleşmelerdeki sorunları çözmek olduğunu; aksi takdirde hükümetin, toplumun bazı kesimlerinin zararına olacak şekilde diğerlerini himaye etmesinin toplumsal çıkarı zedeleyeceğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 51-52). Liberalizmin, bireylerin sorumluluk duygusunu geliştirdiğini ve bir toplumda mülkiyet ve özgürlük ortamı ne kadar fazla gelişirse, iktisadi kalkınmanın o kadar artacağını belirtmiş ve liberal düşüncenin ekonomik açıdan diğer siyasal sistemlerden en iyisi olduğunu vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316a, s. 394).

Sosyalistlerin en fazla eleştirdiği bireyciliğin, toplumların ilerlemesine en büyük katkıyı sağlayan doğal bir davranış olduğunu belirtmiş ve bireyciliğin özgürlük ve bağımsızlık olduğunu dile getirmiştir. Sosyalizmde bireysel özgürlüğün toplumsal çıkarlar uğruna ortadan kaldırıldığını, bireylerin her şeyini feda edilmeye zorlandığını ve tüm irade ile iktidarın toplumun elinde toplandığını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 56-57). Mehmed Cavid, özgür düşünce doğrultusunda gerçekleşen her türlü iktisadi girişimin, zorla ve baskı altında gerçekleştirilenlerinden daha verimli olacağını belirtmiş ve zamanla toplumda serbest düşünceye uygun bir ortamın oluşturulduğunu, bu sayede keşifler ve yeni buluşlarla ulaşım ve sanayi sektöründeki yeniliklerin sağlandığını ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 394-395). Özel mülkiyetin tanınmaması durumunda tasarruf yapılamayacağını ve sermayelerin birikmesinin mümkün olmayacağını dile getirmiş, bu doğrultuda iktisadi araçlarda iyileştirmeler yapılamayacağını belirtmiştir. Özel mülkiyet olmasa, bu işlevleri devletlerin yerine getirmek zorunda kalacağını ve devletlerin bunu yapma imkânının olmadığını ifade etmiştir. Devletlere bu görevlerin verilmesine karşı çıkmıştır (Mehmed Cavid, 1316a, s. 400). Miras hakkının önemli olduğunu savunmuş ve miras hakkı kaldırıldığında tasarrufların azalacağını, sermayenin yönetiminde sorunlar oluşacağını, işlemlerin azalacağını ve bireylerin çalışma şevklerinin kırılacağını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 431).

Mehmed Cavid, iktisadi olayların, iktisat ilmi var olmadan önce de doğal olarak gerçekleştiğini ve yeryüzünde yalnızca bir insan olsa bile iktisadi olayların doğasının değişmeyeceğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 2-3). İktisat ilminden haberdar olmayanların ekonomiye müdahale etmelerinin yanlış inançların yayılmasına yol açtığını ve hataların düzeltilmesini zorlaştırdığını ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 9). Sermaye birikimi yüksek olan, bu sermayeyi etkin kullanan, iş bölümü ve uzmanlaşmaya önem veren, modern makineleri kullanan ve emeğin ücretini verimlilik esasına göre belirleyen ülkelerin iktisadi kalkınmayı gerçekleştireceğini ve bu ilkelere uymayan ülkelerin ise gerileyeceğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316a, s. 42). Serbest gümrük politikalarının uygulamasının uluslararası ilişkileri kolaylaştıracağını belirtmiş ve bu yüzden gümrük vergilerinin makul bir oranda alınmasını istemiştir. Devlet gelirlerinin gereksinimi nedeniyle gümrük vergisinin tamamen ilga edilmesinin imkânsız olduğunu belirtmiş, hammadde, gıda ve gübre gibi ürünlerin ithalatının vergisiz gerçekleştirilmesini ve üretimi gerçekleştirilemeyen ve her zaman hükümet yardımıyla üretilen sanayi ürünlerinin kesinlikle korunmaması gerektiğini vurgulamıştır. Ülkenin kabiliyeti olan sanayi şubelerinde himaye politikasının geçici olarak uygulanabileceğini belirtmiş; bu himayenin halk açısından kısa vadede zararlı olmasına karşın, uzun vadede elde edilecek menfaatlerin bu zararları giderecek düzeyde olacağını ifade etmiştir. Ayrıca, bu himaye politikasının devletin menfaatleri doğrultusunda yürütülmesini talep etmiştir (Mehmed Cavid, 1326, s. 394-395). Serbest mübadele doğrultusunda dış ticaretin gerekli olduğunu vurgulamış ve faydalarını maddeler halinde şu şekilde sıralamıştır (Mehmed Cavid, 1316b, s. 285-292): 1. Ülkelerin topraklarında yetişmeyen ancak zorunlu olan ürünlere dış ticaretle ulaşması. 2. Ülkede yetişen ancak geçici bir süre için o ürünün üretilemediği takdirde zorunlu olan malın ihtiyacının dış ticaretle temin edilmesi. 3. Dış ticaretin iş bölümü yaratması ve bunun da üretim miktarını çoğaltması. Dış ticaretle ürünlerin az maliyetli üretilmesi.

4. Dış ticaretin rekabeti arttırması ve serbest ticaretin rekabeti geliştirerek malların ucuza sağlanması. 5. Dış ticaretin rekabeti yaratmasından ötürü üretim teknolojilerin gelişmesi ve yeni aletlerin icat edilmesinin sağlanması (Mehmed Cavid, 1326, s. 381-385).

Mehmed Cavid, serbest üretimin sonucu olarak serbest mübadelenin uzlaşma ve birlik ilkesini oluşturduğunu belirtmiş ve serbest mübadele sayesinde bir insanın ülke içinde istediği malı alma ve dilediği satıcıya müracaat etme özgürlüğüne sahip olduğu gibi, dış ülkelerde de bu serbestliği muhafaza ederek istediği mallar için istediği ülkelerin üreticilerine müracaat edebileceğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 2005, s. 720) Osmanlı Devleti'nde bireyselleşmenin sadece liberal iktisat çerçevesinde yeşerdiğini ve insanoğlunun üretim ilişkilerinde kişisel çıkarı önemseddiğini dile getirmiştir. Toplumsal refahın, kişisel çıkarları gözetken bireyin çabalarıyla gerçekleşeceğini belirtmiş ve bu bağlamda şahsi menfaatin insanlara mutluluk getireceğini ifade etmiştir (Toprak, 2012, s. 92). Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ordu ve bürokraside eskiden olduğu gibi padişahın ihsanıyla terfi etmenin mümkün olmadığını ve memuriyetin İstanbul halkı için çekiciliğini kaybettiğini belirtmiştir. Meşrutiyet yönetiminin tasarruf politikaları sonucu memur sayısının azaltılmasının, memur olmanın dışında iş bulma zorunluluğu doğurduğunu ve gençlerin memur dışında maişetini gideren işkollarında çalıştıklarını vurgulamıştır (Toprak, 2012, s. 86).

Mehmed Cavid, iktisadi sistem olarak serbesti mübadele ile himaye usulünü ayrıntılarıyla incelemiş ve bunlardan hangisinin ülke için yararlı olacağına dair şu ifadeleri dile getirmiştir: *“Serbesti mübadele gerek tabiat-ı beşeriye ve gerek tabiat-ı arzıyedeki tehâlûf ve yukarıdan beri zikrettiğimiz kavanin-i azime-i iktisadiyenin cereyanı serbest-i mübadele usulünün diğer usulle mukayese edilemeyecek derecede fazla nispetle tercih edilmesi lüzumunu göstermektedir”* (Mehmed Cavid, 1326, s. 381). Mehmed Cavid, dâhili sanayi ürünlerinin hedeflenen miktarda olmaması ve ulaşım olanaklarının eksikliği nedeniyle iç piyasada tarımsal ürünlerin yetersiz kaldığı bir ortamda himaye usulünün Osmanlı Devleti'nde uygulanabilir bir yöntem olmadığını vurgulamıştır. Bu görüşünü Meclis-i Mebusan'daki konuşmasında şöyle dile getirmiştir: (Mehmed Cavid, 1986a, s. 313-314).

“İptida size söyleyeyim ki, hükümet siyaseti iktisadiyyesi şimdiye kadar takip ettiği cereyanı değiştirmeyecektir. Hükümetin siyaseti iktisadiyyesi, nasıl ki bugüne kadar serbesti iktisadi, serbesti ticaret usulü ise, bugün de sonra da, gerek bize karşı ve gerek bu hususta pek alakadar olan ve bizimle münasebatı iktisadiyyeleri bulunan devletlere karşı ilan etmek isterim ki, siyaseti sabıkasından farklı olmayacaktır... Hiç birleşmeyecek iki muhtelif cereyan vardır ki bunlardan biri bazı devletlerin sahip oldukları usulü himaye cereyanıdır. Diğer de serbesti mübadele cereyanıdır. İçinizde birçok arkadaşlarınız hükümetin mesleki iktisadisini bilmek istiyor ve matbuaat da bugün hükümetin mesleki istidadını anlamak istiyor... Hükümet ticaret muahedeleri akdetmek ve bunu takip eylemekle beraber yine bu muahedelerde size arz ediyorum ki siyaseti sabıkasından katıyen inhıraf etmeyecektir ve hiçbir zaman bu memleketi istidaatı dahilinde bulunmayan, yani gerek toprağına fitratın verdiği müsaade dahilinde olmayan ve gerek ahalisinin kudreti müktesebesini dahilinde bulunmayan bir siyaseti iktisadiyyeye sevk etmeyeceğiz...”

Mehmed Cavid, İlm-i İktisad adıyla çıkan kitabında da korumacılık politikalarını tutarlı bir şekilde reddetmiştir. Korumacıların iç piyasayı dış rekabetten koruyarak milli bir sanayinin gelişmesini sağlayacağı ve rekabete karşı korunmayan sanayilerin zamanla ortadan kalkacağı görüşüne karşı, İspanya ve Portekiz'in ekonomi örneklerini vererek karşı çıkmış ve bu ülkelerin gelişmemesini örnek göstermiştir. Bir ülkenin kalkınmasının piyasaların dışarıya kapatılmasıyla gerçekleşmeyeceğini, ancak bilimin, eğitimin ve sermayenin artmasıyla sağlanabileceğini ifade etmiştir. Milli iktisadın kurucusu ve en önemli temsilcisi List'i eleştirirken, onun bir milletin

ticaret, sanayi ve ziraatta aynı anda yeterli olması görüşünün gerçekçi olmadığını belirtmiş ve devletin himayesinde kurulan sanayi sektörlerinin ülke ekonomisine yarar getirmeyeceğini, ülkelerin uluslararası uzmanlaşma doğrultusunda rekabet edebileceği sanayi yatırımlarını yapması durumunda ise güçleneceğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316, s. 299-306). Mehmed Cavid, makalelerinde de himaye usulünün zararlı sonuçlar vereceğini belirtmiş ve bir ülke sanayisinin gümrüklerle yabancı rekabetten korunmasının o sanayinin gelişmesine engel olacağını, kazançlarından emin olarak hiçbir ilerleme kaydetmeden tembellik edeceklerini ve bunun ise fiyatların yükselmesine neden olacağını belirtmiştir. Ülkede iş bölümü olmayınca, ülkelerin yeteneklerinden yoksun sanayilere yatırım yapma çabalarının, emeğin ve sermayenin daha faydalı işlere yatırılmasını engelleyeceğini ve verimsizleşmeye neden olacağını ifade etmiştir. Himaye yönteminin, siyasi çıkarları gereği sadece tersane ve tophane gibi bazı sanayi şubelerinde uygulanabileceğini; ancak bunların sıkıntılı vakitlerde dışarıdan temin edilebileceğini vurgulamıştır. Himaye politikalarının yerli işçilerin ücretlerini artıracığı fikrine karşı çıkmış ve aksine ücretlerin azaltılmasına neden olacağını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1326, s. 386-389). Mehmed Cavid, Avrupa'da sınırlı bir şekilde uygulanan emeklilik ve sağlık sigortalarına, bireylerdeki girişimciliği körelteceğinden dolayı karşı çıkmış, ancak iş kazasına uğrayan işçilere tazminat verilmesini savunmuştur (İnsel, 2018, s. 54). İşçilere grev ve sendika kurma hakkı verilmesini istemiş ama işverenin emlakine tecavüz edilmemesi ve çalışan diğer işçilerin işlerini engellemek gerektiğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1329, s. 143).

İlm-i iktisat kitabında Mehmed Cavid, sosyalizmi ile devlet müdahalesini eleştirmiş ve sosyalistlerin düşüncelerinin bilimsellikte bir alakasının olmadığını savunmuştur (Koraltürk-Çetin, 2018, s. 329). Sosyalistlerin sermayedarlık usulü, mülkiyet hakkı ve servetlerdeki eşitsizlik gibi sosyal sorunların toplumsal çöküşe neden olacağını aktarmıştır. Bunlara göre kişiler, bireysel menfaat yerine toplumun genel menfaatine önem vermelidir. Ancak sosyalist fikirlerin aksine, üretim ve çalışma dürtüsünün en önemli nedeninin bireysel kazanç ve tasarruf hakkı olduğunu belirtmiş ve eşitliğin sağlanmasının, bireylerdeki gelişme dürtüsünü yok edeceği gibi sermaye birikiminin artmasını da engelleyeceğini vurgulamıştır. Mülkiyetin ortadan kaldırılmasıyla insanların çalışmak için bir motivasyonu olmayacağını belirtmiş, toplumsal refahın sağlanmasının ve insanların birbirlerine fayda sağlamasının esasının bireysel menfaatin temin edilmesiyle gerçekleşeceğini dile getirmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 52-54). Bir ülkede gelişme ve kalkınmanın gerçekleşmesinin, özel girişim teşebbüslerinin çokluğuna bağlı olduğunu ve bu teşebbüslerinin gerçekleşmesinin özgür bir ortamın yaratılmasıyla olacağını belirtmiştir. Bunu engellemesi nedeniyle sosyalizmi esarete benzeten Mehmed Cavid, bu sistemde bireylerden toplum adına tüm haklarından feragat etmesinin istendiğini dile getirmiştir. Sosyalizmde tüm irade ve yönetimin bireylere değil, topluma ait olduğunu ifade etmiştir. İlmi gaye doğrultusunda görüşlerini dile getirdiklerini belirten sosyalistlerin düşüncelerinin, ilimle hiçbir alakasının olmadığını vurgulamıştır. Bu sistemin son yıllarda gelişmesinde Almanya'nın uyguladığı sosyal devletçi politikaların büyük bir etkisi olduğunu dile getirmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 54-58). Devlet sosyalizmi olarak addedilen bu sistemde, devletin, bireyin şahsi teşebbüsüyle gerçekleştireceği işlere müdahale ettiğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 783). Almanya'da uygulanan bu modeli reddetmiş ve devlete ekonomik görevler verilmesine karşı çıkmıştır. Devletin doğrudan sahip olduğu sanayi işletmelerinin başarısız olduğunu, bu girişimlerin özel girişimciliği baltaladığını ve toplumun genel çıkarı yerine belirli kesimleri koruduğunu vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316a, s. 56-620; Toprak, 2012, s. 92).

Mehmed Cavid, himaye yöntemini işçilerin en büyük düşmanı olarak göstermiştir. Korumacı gümrük politikaları uygulanarak ülkede birkaç fabrika tesis edilip göz boyandığını ve bu tür sanayileşmenin sahte bir iktisadi gelişme yarattığını vurgulamış, birkaç sermayedarın zengin edilmesi adına bu yöntemle binlerce kişinin zarara sokulduğunu belirtmiştir. Himaye edilerek tesis edilen sanayi şubelerinde, hırsların tatmin edilmesinin dışında başka bir menfaatin elde

edilmeyeceğini ileri sürmüş ve vatandaşların zararına olan ve modern ilim ve fen yöntemlerini takip edilmeksizin yapılan zahmetsiz girişimlerde bulunanların, bu yoldan ayrılmak istemeyeceklerini belirtmiştir. Ülkeyi bu çıkmaz yola sürüklemekten kaçınılması gerektiğini vurgulamış ve ziraatın modern yöntemlerle işletilmesiyle servet ve refahın artacağını, ülkenin ziraat ve ticaretinin terakki ettirilerek medeni toplumların seviyesinde bir iktisadi başarının sağlanacağını belirtmiştir. Sanayinin bu iktisadi başarıdan sonra kendiliğinden ortaya çıkacağını ve bu şekilde oluşan sanayiden devletin yarar sağlayacağını ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1909b, s. 272-273; Toprak, 1995, s. 31).

Mehmed Cavid, bir ülkenin büyüklüğünün toprak büyüklüğüne değil, iktisadi büyümeye dayandığını ifade etmiş ve Osmanlı Devleti'nin kapalı ekonomi anlayışından uzaklaşması gerektiğini vurgulamıştır. Toplumsal ve iktisadi konularda bireyciliğin yaygınlaşmasını istemiştir (İnsel, 2018, s. 53-54). Nüfus artışı sonrası, dünyada üretim seviyesinin insanların tüketim ihtiyaçlarını karşılamayacak duruma geleceği korkusunun yersiz bir düşünce olduğunu belirtmiş ve teknolojik gelişmeler neticesinde üretim artışının nüfusa oranla daha fazla olduğunu anlaşıldığını ifade etmiştir. Bir ülkenin iktisaden gelişmesinin ana şartının o ülkede aynı zamanda siyasal özgürlüklerin benimsenmesiyle gerçekleşeceğine inanmış ve ülkenin siyasal kurumlarının özgür olması gerektiğini savunmuştur (Mehmed Cavid, 1316a, s. 50-56). Özgürlükler ortamının, 1908 sonrası görülen meşrutiyet sistemiyle ülkede sağlandığını belirtmiş ve devleti bir amaç değil, araç olarak algılamıştır (Kansu, 2001:293-294). İktisadi kalkınmanın ancak hürriyetle sağlanacağını ve ticaretin de özgür bir ortamda gelişeceğini belirtmiş, hürriyeti ise hükümet müdahalelerinin olmaması olarak açıklamıştır (Mehmed Cavid, 1909k, s. 129). Ekonomik kalkınma için özgür bir ortamın sağlanmasını savunmuş; bireylerin can ve mal güvenliğini sağlayan, eğitim, adalet ve bayındırlık gibi sektörlerde yatırım yapan bir devlet anlayışını benimsemiştir. Mehmed Cavid'in bu devlet anlayışı, liberal iktisat düşüncesi doğrultusunda olan denetleyici ve düzenleyici devlet rolüne uymaktadır (Mehmed Cavid, 1316a, s. 469-476).

Mehmed Cavid, eskiden beri süregelen yetersiz eğitimin, otuz üç senelik istibdat dönemiyle birleşmesiyle Osmanlı Devleti'nin gerek ülke içinde gerek dışarıda yaşanan büyük ve küçük devletlerin iktisadi ve toplumsal dönüşümlerinden yeterince faydalanmasını engellediğini belirtmiştir. Hükümetin, milletin kesesini soymak, vergileri yüksek bir tabakanın israfını finanse etmek, sanayi, ziraat ve ticaretin terakkisi için çalışmamak ve bunları mahvedecek icraatlarla istibdat hükümetine geniş bir hareket sahası vermekle eleştirmiştir. Avrupa devletlerinin ise bu süre zarfında ülke servetlerini araştırdığını ve halktan aldığı vergileri, devletin harcamalarına uygun bir şekilde kullanabilmek için görüş alışverişi içinde bulunarak ülkenin iktisadi kalkınmasındaki her türlü teşebbüsü gerçekleştirdiğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1908b, s. 1-3).

2.2. İktisadi Kalkınma Hakkında Görüşleri: Tarım mı? Sanayi mi?

Mehmed Cavid, ilerlemenin en büyük nedenlerinden birinin uluslararası iş bölümü olduğunu ileri sürmüş ve Osmanlı Devleti'ne, bu iş bölümünde tarımın düştüğünü belirtmiştir. Bu nedenle, ülke sermayesinin tarım sektörüne aktarılmasını ve geniş tarımsal arazilerin ekilerek tarımsal üretimin artırılmasını istemiştir. Toprakların verimli ve diğer girdi maliyetlerinin ucuz olması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin kısa sürede bir tahıl ambarına dönüşebileceğini vurgulamıştır. Ülkenin ziraat sektörü uygunken, sanayiye korumak için bütçeye ek ödenek konulması ve yerli malı kullanımını teşvik eden politikaların ülkeye büyük zararlar getireceğini belirtmiştir. Sermayedarların yollarını kendilerinin çizmesi ve hükümetin sermayedara karışmaması gerektiğini ifade etmiştir (Toprak, 1988, s. 215). Ülkenin tarımsal ürünlerini pazara ulaştıracak demiryolu, yol, liman ve bayındırlık gibi sektörlerle önem verilmesini önermiş ve yerli ve yabancı sermayenin sanayi tesisleri açmak yerine bu sektörlerle yönelmesini istemiştir (Toprak, 1995, s. 32).

Kitabında himaye politikalarını eleştiren Mehmed Cavid, List'in bir ülkenin aynı anda hem çiftçi, hem sanayici, hem de tacir olmasının hayal ürünü olduğunu dile getirmiş ve bu bağlamda her şeyi üretmesinin imkânsız olduğunu vurgulamıştır. Uluslararası piyasaya hakim olan ülkelerin, çok mal arz eden ülkeler değil, talep edilen ürünü en ucuz maliyetle üreten ülkeler olduğunu belirtmiştir. Himaye yöntemiyle sanayinin ilerletilemeyeceğini ifade etmiş ve sanayinin ancak serbest düşünce ortamında gelişeceğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316b, s. 299-303) Mehmed Cavid, korumacılık sisteminin benimsenmesiyle sermaye sahiplerinin himaye edilerek rekabet gücü zayıf bir sanayileşmenin gerçekleştirilmesine itiraz etmiş ve rekabet gücü yüksek tarım sektörü ile ülkenin refaha erişeceğini vurgulamıştır. Bu nedenle devletin tarım sektörüne, özellikle ihracatı artırıcı tarımsal ürünlerin üretimine destek çıkmasını istemiştir (Koraltürk-Çetin, 2018, s. 327).

Mehmed Cavid, meclis konuşmalarında kendisinin sanayi taraftarı olmadığını vurgulamıştır. Hiçbir zaman kalkınamayacak sanayi şubelerinin himaye edilmemesini savunmuş ve küçük bir himayenin bile fiyatları yükselteceğini belirtmiştir (Toprak, 1995, s. 31). Gümrük duvarlarını yükselterek sanayileşme girişiminin ülkeyi yoksullaştıracağını, cılız ve rekabeti düşük bir sanayileşme politikasının ülke için yük teşkil edeceğini ve fiyatların artmasıyla iktisadi yaşamın zorlaşacağını vurgulamıştır (Toprak, 1988, s. 215).

Mehmed Cavid, sermayedarların himayeci politikalarla vatandaşların zararına zengin olma yolunu bulduklarında, bu politikalarının devamını isteyeceklerini ve bunun sonucunda ülkede rekabetten yoksun bir sanayileşmenin meydana geleceğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin tarımsal kalkınma ve bu doğrultuda ticaretinin gelişmesiyle gelişmiş devletler statüsüne girebileceğini, bu aşamadan sonra ise sanayinin kendiliğinden ortaya çıkacağını vurgulamıştır (Toprak, 1982, s. 108). Mehmed Cavid, *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nda da Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesi konusunda şu görüşleri ifade etmiştir: (Mehmed Cavid, 1908b, s. 1-2).

“Müfrit bir meslek takip ederek hayal arkasından koşmayacağız; hakikat, yalnız hakikat olan şeyleri takip, onları istihsal eylemeye çalışacağız. Mevadd-ı ibtidaiyesi memleketimizde yetişen eşya için fabrikalar küşadını arzu ederiz. Fakat uzun pek uzun bir müddette bile bu topraklarda neşvünema bulmayacak bazı sanayi tohumlarını beyhude yere etmekten ve halkımızı da hazinemizi de beyhude masraflara sokmaktan ihtiraz edeceğimiz için teşebbüsatin bittabi aleyhtarı olacağız...”

Mehmed Cavid, bir ülkenin iktisaden güçlü olması için o ülkenin her şeyi üretmesinden ziyade, bir malı ucuza piyasaya sürmesi gerektiğini belirtmiş ve Osmanlı Devleti'ne, uluslararası iş bölümü doğrultusunda rekabet gücü bulunan tarım sektöründe uzmanlaşmasını önermiştir. Hükümetin mevcut sermayeyi ziraatın kalkınması için harcamasını talep etmiş ve ülkede ucuz iş gücü ile verimli topraklar sayesinde tarımsal üretiminin kısa sürede artırabileceğini belirtmiştir. Tarımsal üretimin uluslararası piyasalara hızlı dağıtımı için ülkede demiryolu ve liman gibi altyapı yatırımların yaygınlaştırılmasını önermiştir (Koraltürk-Çetin 2018, s. 327-328, s. Toprak, 1982, s. 109). Mehmed Cavid'e göre; (Karaman, 2001, s. 130-131).

“Osmanlı ülkesi bir ziraat memleketidir. Büyük sanayilerin kurulması için ne gerekli sermaye, ne teknoloji ve ne de vasıflı işgücü vardır... Sanayi bakımından Avrupa ülkelerine göre pek geride olan ülke, ziraat açısından zengin imkânlarla sahiptir. İşte bu sebeplerden dolayı sanayi himaye etmek için ne hükümet bütçesine tahsisatlar koymalı, ne efrad bütçesine masraflar tahmil eylemelidir”

Mehmed Cavid, Osmanlı Devleti'nin bir tarım ülkesi olduğunu ve ülkenin sanayileşmesi için sermaye, ilim ve irfandan yoksun olduğunu vurgulamıştır. Sanayileşme girişimleri gerçekleştirildiği takdirde sermaye ve uzmanlığın dışarıdan getirilmek zorunda kalınacağına karşın, tarımsal üretim açısından elverişli bir ülke olduğunu ifade etmiştir. Arazi fiyatlarının

ucuzluğu, işçi ücretlerinin düşüklüğü ve yüksek girdi maliyetlerine gerek kalmadan büyük kazançların elde edilebileceğini vurgulamıştır (Toprak, 1982, s. 109).

Mehmed Cavid, İlm-i İktisat adlı kitabının birinci cildinin sonunda, Memalik-i Osmaniye'de Serbest-i İmal ve Sanayide Vuku Bulan Tahdidat alt başlığında, Osmanlı Devleti'nin sanayileşmemesinin nedenlerini irdelemiştir. İş özgürlüğü ve sanayiye konulan belirli sınırlamaların, esnaf yönetmelikleri ile gedik usulü olarak iki çeşit olduğunu belirtmiş ve esnaf yönetmeliklerinin iyi düzenlenmediğini, bunların lonca adı altında bir sistem geliştirdiğini ifade etmiştir. Bir zanaatın gerçekleşmesi için loncaların belirli yönetmelikler uyguladığını, ancak bu yönetmeliklerin iktisadi gelişmelere zarar verdiğini belirtmiş; ayrıca loncaların, zanaatçıların sorunlarını çözmek yerine, getirdikleri kısıtlamalarla onların çalışmalarını engellediğini vurgulamıştır. Ülkede usta olabilmek için uzun bir süre çıraklık ve kalfalık eğitimi alınması gerektiğini, kalfaların usta olabilmesi için ustaların onayını almalarının zorunlu olduğunu belirtmiş; hatta kalfanın bilgi ve maharetine sahip olmasına rağmen ustanın onayı olmadan usta olamayacağını ve usta olmanın birçok yükümlülük ve masrafa bağlı olduğunu ifade etmiştir. Ülkede her çeşit zanaatçının yapacağı işlerin özel yönetmelikler doğrultusunda gerçekleştiğini, bu yönetmeliklerin dışına çıkılmasının yasak olduğunu ve uymayanların ağır cezalara çarptırıldığını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 469-471). Mehmed Cavid, sanayileşmemenin bir diğer nedeni olarak gördüğü gedik usulünün etkilerine de değinmiştir. Bir gedik oluşturmak için, zanaatın icrasında gerekli olan araç ve gereçlerin kalıcı olarak bir taşınmaz malın içine yerleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu zanaatın icrası için kullanılan araç ve gereçlere gedik, bu araçların konulduğu kalıcı nitelikteki taşınmazlara ise vakıf veya mülk denildiğini belirtmiştir. Bu yönetime göre her zanaatın, yalnızca gedik denilen araç ve gereçlerin bulunduğu mekânda yapıldığını ve bunun da zanaatın uygulanabileceği yerlerin sınırlı kalmasına sebebiyet verdiğini dile getirmiştir. Gedik sistemiyle çalışma özgürlüğüne çeşitli kısıtlamalar getirildiğini ve esnafın istediği bölgelerde dükkân açamadığını ifade etmiştir. Ayrıca bir gedik satın almanın çok pahalıya mal olduğunu ve sayılarının sınırlı olması nedeniyle sanayinin adeta bir tekel haline geldiğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316a, s. 472-474).

Mehmed Cavid, ülkede sanayileşmenin görülmemesinin nedenlerini; mülkiyet ve veraset hakkının büyük ölçüde sınırlandırılması, devletin müsadere sistemini uygulayarak sermaye birikimini engellemesi ve esnaf teşkilatları ile gedik sistemi olarak sıralamıştır (Çavdar, 1992, s. 104). Bunların yanında, sanayinin liberal kurallara göre gelişmemesinin nedeninin, hükümet tarafından tekelleştirilen sanayi şubeleri ile sanayiye ilişkin kanun ve kararnameler olmak üzere iki faktöre dayandığını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 474).

Mehmed Cavid, Japonya'nın kısa sürede sanayi ve ticarete gösterdiği terakkiye Osmanlı Devleti açısından örnek olarak değinmiştir. Avrupa'nın yüzyıllar içinde gerçekleştirdiği iktisadi terakkiyi Japonya'nın yarım asırda başardığını ifade etmiş ve Japon mallarının zarafeti, kalitesi ve ucuzluğuyla Avrupa mallarıyla rekabet edebildiğini ve onları geride bıraktığını belirtmiştir. Avrupa'daki işçilerin aldıkları ücretlerle Japonya kadar ucuz ürünler üretmediklerini ve 1900 Paris Sergisi'nde Japon mensucat ve ipeklerinin Avrupa'da büyük ilgi gördüğünü ifade etmiştir. Japonların ipekçilik, kâğıtçılık, dokumacılık ve porselen eşya imalatında önemli bir konumda olduğunu ve Japon pamuk fabrikalarının İngiliz ve Alman fabrikalarıyla rekabet ettiğini dile getirmiştir. Japonya'nın sanayide terakki ettiği gibi ticarete de geliştiğini ve 1868'de 26 milyon yen olan ticaretin 1900'de 485 milyon yene çıktığını belirtmiştir. Sanayisi terakki eden Japonya'nın Avrupa'ya gönderdiği mamul ürünlerin miktarını artırdığını ve Avrupa'dan ithal sanayi ürünlerinin miktarının azaldığını belirtmiştir. Japonya'nın sanayi ve ticarete gösterdiği terakkinin yanı sıra, bunlara bağlı olarak ulum ve fen alanlarında da terakki ettiğini ve ülkenin çeşitli bölgelerinde ticaret ve sanayi mektepleri ile ticaret odalarının kurulduğunu ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1901b, s. 34-38).

Mehmed Cavid, bir milletin medeniyeti ile bir ülkenin gelişmişliğinin mümkün olduğunca fazla sanayi üretmekle değil, iş bölümü doğrultusunda en güçlü ve uygun olduğu alanlarda faaliyet göstermesiyle sağlanabileceğini dile getirmiştir. Bu kaide Osmanlı Devleti'nde uygulandığı takdirde, servet kaynaklarından hangisine önem verilmesi gerektiği konusunda bir güçlük yaşanmayacağını belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin bir ziraat ülkesi olduğunu vurgulamış; Avrupa devletlerinin sanayisi ile Osmanlı Devleti'nin sanayi durumu karşılaştırıldığında, Avrupa'nın ne kadar gelişmiş bir konumda olduğunu açıkça görüleceğini belirtmiştir. Ağır sanayiye tesis etmek için ne sermayeye, ne ilim irfana, ne de diğer gerekli vasıtalarla sahip olmadıklarını; bu nedenle tüm bu unsurları yurt dışından temin etmeye mecbur kaldıklarını ifade etmiştir. Himayeci politikalar çerçevesinde ayakta tutulmaya çalışılan sanayilerin, ülke için boş bir gururdan başka gerçek fayda sağlamayacağını vurgulamıştır. Himaye politikalarıyla ülkede uzun süre katlanılacak fedakârlıklara rağmen, Avrupa ürünleri kalitesinde bir üretimin gerçekleşmeyeceğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1909i, s. 26-28). Sanayi potansiyelinin düşük olmasına karşılık, ülkenin ziraat açısından oldukça elverişli bir konumda olduğunu vurgulamıştır. Verimli araziler ile zengin madenlerin mevcut olduğunu ve bu kaynaklar etkin bir şekilde işletildiğinde, ülkenin önemli bir tahıl ve maden ambarı haline gelebileceğini belirtmiştir. Birinci derecede önemli mevkiilere demiryolları inşa etmek ve önemli merkezlerle irtibatlı limanlara uğrayacak vapur kumpanyaları teşkil etmek suretiyle ziraatın terakki edeceğini beyan etmiştir. Ülkede mevcut olan yerli ve yabancı sermayeler bayındırlık teşebbüslerine yatırıldığı takdirde, ziraatın sahip olduğu ehemmiyetin daha da artacağını belirtmiştir. Mehmed Cavid'e göre; arazi fiyatlarının ucuzluğu, amele ücretlerinin düşük olması ve birçok yerde henüz işletilmeyen verimli araziler, ziraat faaliyetleri bakımından ülkenin faydasına olan unsurlardır. Mehmed Cavid, sanayiye himaye etmek amacıyla, hükümetin bütçesine tahsisat eklememeyi ve bütçeye ek masraflar yüklememeyi istemiştir. Hükümetin, vergi gelirlerini bayındırlık ve tarım sektörlerine tahsis etmesini önermiştir. Temelleri sağlam olmayan hedeflerin peşinde gidilerek iktisadi kuvvetin israfına karşı çıkmış ve ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda doğru bir yolda ilerlemesi gerektiğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1909i, s. 28-29).

Mehmed Cavid, Osmanlı Devleti'nin öncelikle bir ziraat ülkesi olduğunu ifade etmiş ve ülke sanayisinin terakkisini arzu etmenin güçlü bir istek olduğunu, fakat bunun mevcut koşullarda gerçekleştirilmesinin güç olduğunu vurgulamıştır. Halkın iktisadi girişimleriyle benzer şekilde, ülkelerin iktisadi teşebbüslerinin de az maliyetle yüksek kazanç elde etmeyi amaçlaması gerektiğini belirtmiştir. İktisadi kalkınmada ziraat mı, sanayi mi? sorusuna karşılık olarak, ziraatın geliştirilmesini arzu ettiğini vurgulamıştır. Mehmed Cavid'e göre; ülkede henüz işlenmemiş bakır ormanlar, değerli madenler ve vaktiyle büyük medeniyetleri meydana getiren zengin topraklar mevcuttur. Bu kaynaklar, modern teknoloji ve bilimle işletildiği takdirde, ülkenin iktisadi bağımsızlık yolunda büyük adımlar atılmasına olanak sağlayacaktır. Mehmed Cavid, ülkede geniş verimli arazilere sahip olunması ve nüfusun çoğunluğunun ziraatla uğraşması nedeniyle ziraat sektörüne daha fazla önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1908b, s. 3-4). Ülkenin sanayi gücünden mahrum olmasına razı olunmayacağını ancak gereksiz yere sanayi sektörüne yönelip gerçekçi olmayan hedeflerin peşinden koşmayacaklarını, sadece ülkenin potansiyeline uygun sanayilerde üretim yapacaklarını ifade etmiştir. Hammaddesi ülkede yetişen ve sanayi üretiminde hiçbir zorluk çıkarmayacak eşyalar için fabrikaların kurulmasını arzu ettiklerini vurgulamıştır. Ancak uzun vadede gelişmeyecek bazı sanayi şubelerinin gereksiz yere ülkede tesis etmekten ve hazineyi de boş yere masraflara sokmaktan kaçınılması gerektiğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1908b, s. 4).

Mehmed Cavid, iktisadi açıdan ülkenin tamamen ziraat bir memleket olduğunu belirterek, Fransa'ya hammadde ve gıda ihracatını artırabileceği gibi, Fransa'nın sanayi ürünlerinin ülkenin ihtiyacına uygun şekilde üretmesi şartıyla ithalatını artırabileceğini dile getirmiştir. Buna çalışmanın iki millet için de faydalı olduğunu Paris ve İstanbul'da bu maksatla teşekkül eden

Fransa-Türk komitesinin bir an önce işe başlayıp bu amacı gerçekleştirmeye çalışmaları gerektiğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1909d, s. 428-429). Mehmed Cavid, iktisadi açıdan güçlü olmak için her türlü ürünü üretmek yerine, doğal yeteneklerine uygun malları üreterek piyasaya sürmenin yeterli olacağını belirtmiştir. Eğer her ülke, doğal yeteneklerine uygun malları üretirse, iktisadi açıdan kendini geliştirme imkânı bulacağını vurgulamıştır. Uluslararası arenada refahın artması ve medeniyetin ilerlemesi ancak uluslararası uzmanlaşma sayesinde elde edileceğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1986b, s. 384-386).

2.3. Ticaret ve Ulaşım

Mehmed Cavid, Adam Smith ve onun izinden gidenler gibi bir toplum ekonomisinin iş bölümü ile ilerleyeceğini benimsemiştir. Bu iş bölümünün, hem yurt içinde sektörler arası hem de uluslararası ticarette değişim açısından geçerli bir görüş olduğunu belirtmiştir. Liberal iktisat düşüncesinin ana ilkelerinden biri olan rekabet anlayışı, Mehmed Cavid tarafından benimsenmiş; bir ülkenin rekabet gücü yüksek sektörlerde üretim ve değişim yapması gerektiğini savunmuştur. Hem ülke içerisinde hem de uluslararası piyasalarda ticaretin serbest olması gerektiğini belirtmiştir. Bireysel özgürlüklerin engellenmediği ve bireyin teşebbüs-i şahsine devlet dahil hiçbir kurum tarafından müdahale edilmediği ortamlarda, ekonominin büyüyeceğini dile getirmiştir (Mehmed Cavid, 1316a, s. 40-42). Mehmed Cavid, ticari işlemlerin kolaylaşması ve ticaret hacminin artması için gerekli teşviklerin sağlanmasıyla, başta ulaşım olmak üzere diğer alt yapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi halinde ülkenin iktisadi kalkınmasının kendiliğinden sağlanacağını vurgulamıştır (Karaman, 2018, s. 92). Ticaretin gelişmesinin, pazarların genişlemesine bağlı olduğunu; bu nedenle ülkelerin ticarette açık kapı politikasını takip etmelerinin, dünya ticaret hacmini artıracaklarını belirtmiştir. Mehmed Cavid, serbest ticareti sürekli savunmuş ve uluslararası ticaretin gelişmesinde ana aktörün tüccarlar olduğunu ileri sürmüştür. (Tuncer, 2006, s. 17). Bu konuda devletin görevinin, serbest ticareti güvence altına alacak düzenlemeleri mecliste geçirmek, Osmanlı tüccarlarını yabancı ülkelere karşı korumak ve yurtdışındaki konsoloslar aracılığıyla tüccarları her türlü ticari bilgidan haberdar etmek olduğunu vurgulamıştır Doğan, 2005, s. 75-84). Avrupa ülkelerinin çoğunda bu vazifeleri ticaret odalarının yerine getirdiğini belirtmiş; ticaret odalarının, ticaretin gelişmesine önemli katkılar sunduğunu ve Osmanlı Devleti'nin de bu kurumlardan faydalanması gerektiğini vurgulamıştır. Ticaret odalarının, ticaretin gelişmesine ve tüccarların karşılaştıkları engellerin giderilmesine yönelik olarak devlete yardımcı olduğunu ifade etmiştir (Karaman, 2018, s. 92-93). Kızıldeniz'den Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan geniş sahillerin sahibi ve hâkimi olan bir ülke için ticaretin çok önemli olduğunu belirtmiş; ticaretin serbestleşmesi konusunda her türlü itiraza rağmen serbesti ticaretin uygulanmasını önermiştir. Serbest ticaret sisteminin ülkede uygulanmasını ve iktisadi ilke olarak benimsenmesini istemiştir (Mehmed Cavid, 1908b, s. 4-5).

Mehmed Cavid, ticareti uygarlığın en büyük hizmetçisi olarak görmüş ve serbest ticareti sınırlayan her türlü engeli reddederek himaye düşüncesini eleştirmiştir. Himaye politikasının sanayinin gelişmesinde etkili olamayacağını belirtmiş; sanayi açısından sektöründe geri kalmış bir ülkede sanayileşmenin gerçekleştirilmesi için en uygun yolun himaye düşüncesi değil, sermaye birikimi ve eğitimin yaygınlaştırılması olduğunu vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1316b, s. 300-301). Mehmed Cavid, iktisadi hayatın ruhunun ticaret olduğunu ve bunun her ülkede kabul edildiğini belirtmiş; ziraat ve sanayinin ilerlemesinin ülkeye büyük yarar sağladığını ve bu yararın ticaretin gelişmesiyle paralel olması gerektiğini vurgulamıştır. Tarımsal ve sanayi ürünlerini tüketicilere ulaştırma görevini tüccarların üstlendiğini ve tüccarların malları ihtiyaç duyulan bölgelere naklettiğini belirtmiş; tüccarların maharetleri ve ticaret kanunlarına olan hâkimiyetleri yüksekse, o ülkenin ürünlerinin de daha fazla talep göreceğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 768).

Mehmed Cavid, ticaretin gelişmiş olduğu bölgelerde dış ticaretin yabancı tüccarların elinde olmasını eleştirmiş; milli üretim olan tarım ve hammadde ürünlerinin ihracının yabancı tüccarlar

tarafından gerçekleştirildiğini ve elde edilen kazancın da onlara gittiğini belirtmiştir. Dış ticaretin ihracat kısmında olduğu gibi ithalatı da yabancı tüccarların gerçekleştirdiğini vurgulamış; yabancı tüccarların ülkenin emeğiyle geçindikleri halde ülke hazinesine hiçbir katkı sağlamadıklarını ve sadece tufeyli sınıfı oluşturduklarını belirtmiştir. Az olsa bile Hristiyan ve Musevi Osmanlı vatandaşlarının dış ticaretle uğraşmasını uygun bulmuş ve bu kişiler sayesinde ticari işlemlerde yabancılara bağımlılığın azaldığını görmekten memnun olmuştur (Mehmed Cavid, 1910, s. 773). Mehmed Cavid, ülkede ticaret konusunda eğitim eksikliği olduğunu belirtmiş ve ticaret okullarını, sadece sembolik bir kâğıt vermekten başka bir işlevi olmadıkları için eleştirmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 774).

Mehmed Cavid, Osmanlı Devleti'nde şirketlerin tüzel kişiliğini kabul eden kanunların bulunmadığı için şirketlerin gayrimenkul edinme hakkı olmadıklarına dikkat çekmiş ve bu tür engellerin ülkenin iktisadi gelişimine olumsuz etki yaptığını belirtmiştir. Meşrutiyet yönetiminin ticaret kanununda bir değişiklik yaparak şirketlerin tüzel kişiliğini tanıyabileceğini ve gayrimenkul edinme imkânını sağlayabileceğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1908c, s. 96-97). 19. yüzyılda ticaretin gelişmesinin, işlemlerin şirketler aracılığıyla yapılmasından kaynaklandığını ve çağdaş toplumlarda şirket türlerinden anonim şirketlerin gün geçtikçe önem kazandığını vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1910, s. 777). Bir ülkede halka tanınan özgürlüğün derecesi ne kadar yüksek olursa, o ülkede şirketleşmenin o kadar yaygın olacağını vurgulamıştır. Hürriyetin, insanların gelişmesindeki rolü sonucunda şirketlerin ortaya çıkıp geliştiğini ve Avrupa'da çeşitli amaçlarla kurulan cemiyet ve şirketlerin yaygınlaşmasıyla insanların aynı amaç doğrultusunda bir araya gelip toplumun yararına önemli hizmetler sunduklarını belirtmiştir. Hükümetlerin bu tür cemiyet ve şirketleri engellemesi durumunda, birçok büyük iktisadi girişimin hayata geçirilemeyeceğini ve toplumun da bu girişimlerin sağlayacağı faydalardan yararlanamayacağını vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1910, s. 787).

Mehmed Cavid ticaret şirketlerinin ülkenin iktisadi, sosyal ve siyasi gelişimi açısından birçok fayda sağladığını belirtmiştir. Şirketlerin tasarruf miktarını artırdığını, iş bölümünü yaygınlaştırdığını, üyeleri arasında ortak çıkar duygusu oluşturduğunu ve ülkeler arasındaki ilişkileri geliştirdiğini ifade etmiştir. Şirketlerin en basit şekillerinin kolektif ve adi komandit şirketleri olduğunu belirtmiş; küçük sermaye sahiplerinin tek başlarına giriştikleri işlerde başarılı olamayacağını dile getirmiştir. Ancak, sermaye sahiplerinin bir araya gelip sermayelerini birleştirmeleriyle büyük iktisadi teşebbüslere girişebileceklerini ve girdi ürünlerinin toplu alımı sayesinde üretim maliyetlerinin düşeceğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1910, s. 790). Mehmed Cavid, anonim şirket kurmanın zor olması nedeniyle kolektif ve komandit şirketlerin yaygınlaştığını belirtmiştir. Ancak, 19. yüzyılda buhar gücünün sanayide kullanılmaya başlanmasıyla, anonim şirketlerin kurulması zorunluluk haline geldiğini ve bu sayede büyük sermayeli anonim şirketlerin kurulduğunu vurgulamıştır. Anonim şirketlerin teşkil edilmesiyle dünyada büyük çaplı iktisadi girişimlerin gerçekleştiğini ve uygarlığın ilerlediğini belirtmiş, sermayedeki iştirak kuvvetinin buhar gücüne katkıda bulunmasıyla teknolojinin ve faydalı girişimlerin geliştiğini ifade etmiştir. Büyük çaplı işlerin gerçekleşmesi için gerekli sermayenin kimse de bulunmadığını, olsa bile yaşanılacak risk nedeniyle kimsenin bu tarz girişimlere girmek istemediğini ve bu nedenle sermayenin şirketleşmesinin iktisadi açıdan büyük önem taşıdığını vurgulamıştır. Anonim şirketlerin uluslararası özelliği nedeniyle sermayesi olmayan ya da yeterli sermayeye sahip olmayan ülkelere fayda sağladığını belirtmiş ve Osmanlı Devleti'nde yabancı sermaye olmasaydı, gerçekleşen tüm iktisadi teşebbüslerin yerli sermaye ile yapılmasının mümkün olmayacağını dile getirmiştir. Bu nedenle, ülkenin, demiryolu, vapur, gaz ve su hizmetlerinden uzun bir süre istifade edemeyeceğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 791-792). Anonim şirketlerin hisse senetleri ve tahvillerinin yatırım aracı işlevi gördüğünü, bu sayede tasarrufu teşvik ettiğini belirtmiş; yatırım imkânı sunarak küçük ölçekli sermayedarlara fayda sağladığını vurgulamıştır. Ayrıca, sermaye sahiplerini doğrudan yatırım yapma zorunluluğundan kurtardığını

ve onlara yalnızca en uygun yatırımı tercih etme hakkı tanıdığını belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi anonim şirketlerin bulunmadığı ülkelerde sermayelerin işlevsiz kaldığını belirtmiş; bu tür ülkelerde şirket kuruluşlarının kolaylaştırılmasını ve küçük sermayelerin şirketler aracılığıyla daha verimli hale getirilmesini önermiştir (Mehmed Cavid, 1910, s. 793-795).

Mehmed Cavid, ticaret şirketleri sayesinde işçilerin ve çiftçilerin kazançlarından artırdıkları küçük miktarları üretime aktarabildiklerini ifade etmiştir. Bu yolla toplumun farklı kesimlerinden gelen sermayelerin birleşmesiyle ortak çıkarların oluştuğunu ve bunun sonucunda sermayenin zamanla uluslararası bir nitelik kazandığını belirtmiştir. Ayrıca, bu yapının gelişmesinin uluslararası barışı güvence altına alabilecek bir rol oynayacağını vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1910, s. 802-803). Mehmed Cavid, bir yazısında Sefain-i Ticariye-i Osmaniye Şirketi'nin kurulmasını desteklemiş; Osmanlı deniz ticaretinin gelişmesine katkı sağlayacak şirketlerin kurulması yönünde çalışılması gerektiğini ve halkın bu şirkete rağbet edeceğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nde her iktisadi girişimde olduğu gibi deniz ticaretinde de tekelleşme yöntemine başvurulmamasını istemiş, ülke sahillerinde kabotaj sisteminin uygulanmasına karşı çıkmıştır. Halkın sermayelerini bu tür teşebbüslerde yönlendirmesiyle hem ülkenin terakki edeceğini hem de halkın kazanç elde edeceğini belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1909d, s. 427-428).

Mehmed Cavid, üreticilerin üretimi esas olarak mübadele amacıyla gerçekleştirdiklerini ifade etmiştir. Mübadelenin ticaret olduğunu ve ticaretin gelişmesinin pazarların sayısı ile genişliğine bağlı olduğunu belirtmiştir. Ticaretin gelişmesinde en önemli görevin tüccarlara düştüğünü, hükümetin ise tüccarlara yardım etmekle yükümlü olduğunu ifade etmiştir. Hükümetin; konsoloslar vasıtasıyla ticari bilgileri tüccarlara iletmek, tüccarın yabancı ülkelerdeki hukukunu muhafaza etmek, serbest ticarete zarar verecek yöntem ve düzenlemeleri kaldırmak ve eğitim yoluyla tüccarlara rehberlik etmek gibi görevleri olduğunu açıklamıştır. Kalkınmış ülkelerde tüccarların başarılarını kendi teşebbüsleriyle elde ettiklerini belirtmiş; ayrıca devletin, memurlarını başta ticaret olmak üzere pek çok konuda aydınlatması gerektiğini belirtmiştir. Bir ülkenin yabancılarla ticari ilişkilerini yalnızca hükümetin tayin edemeyeceğini belirtmiş; ticaret işlerine yön vermek ve çeşitli ticari görevleri üstlenmek üzere ziraat, sanayi ve ticaret odalarının kurulduğunu ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1909a, s. 198-203).

Mehmed Cavid, Avrupa ülkelerinin, diğer ülkelerdeki kendi tüccarlarını korumak amacıyla ticaret odaları teşkil ettiğini ve bu odaların tüccarlara önemli katkılar sağladığını belirtmiştir. Bu odaların tüccarlar için adeta bir istihbarat dairesi gibi işlev gördüğünü, tüccarlara pazar imkânları sunduğunu ve bulundukları ülkenin iktisadi şartları hakkında gerekli bilgileri sağladığını ifade etmiştir. Ticaret odalarının öncelikle iktisadi terbiye verecek ticaret mektepleri kurarak gençlerde ticarete ilgi uyandıracığını belirtmiştir. Ayrıca, özel teşebbüs ruhunu canlandıracak programlar düzenleyeceğini; gece dersleri açacağını, ticaretle ilgili kütüphaneler kuracağını, konferanslar düzenleyeceğini, yurt dışında eğitim görmeleri için öğrencilere burs imkânı sağlayacağını, yabancı dil öğreteceğini ve bu gibi teşebbüslerle ticarete başarılı gençler yetiştireceğini belirtmiştir. Ticaret odalarının ayrıca ticaret anlaşmalarının serbest bir ortamda yapılmasını sağlayacak kamuoyunu oluşturabileceğini, sanayi mülkiyet hakkını temin edebileceğini, bayındırlık projelerinde hükümete maddi destek sunabileceğini ve ticaretle ilgili birçok rapor hazırlayabileceğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1909a, s. 204-207). Ülkede tesis edilen Ticaret Odası'nın vazifelerinin şu şekilde tayin edildiğini belirtmiştir. 1. Zanaat ve sanayinin gelişmesi için gerekli tedbirleri almak. 2. Ticaret Nezareti tarafından yapılması gereken ıslahat ve değişiklikleri gerçekleştirmek. 3. Gümrük tarifeleri, bayındırlık işleri ve limanların inşası, nehirlerde ulaşımın sağlanması, posta, telgraf ve demiryolu hatlarının genişletilmesi, yolların iyileştirilmesi, borsaların tesisi, ticaret gazetelerinin neşredilmesi gibi ticaretin gelişmesini sağlayacak unsurları gerçekleştirmek (Mehmed Cavid, 1909a, s. 219).

Mehmed Cavid, ticaret odalarının ticaretin yararına hizmet eden kurumlar haline getirilmesini istemiştir. Fransa'da olduğu gibi, ülkede de her vilayet merkezinde bir ticaret odası kurulmasını ve sancak ve kaza merkezlerinde de bu odaların oluşturulmasını talep etmiştir. Nizamnamede ticaret odalarının sadece ticaret okulları kurması ve ticaret gazeteleri yayımlamaları gibi faaliyetler yer almakta iken, Fransa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de ticaret odalarının, ticaret işletmeleri tesis etmeleri ve yerel bayındırlık teşebbüslerinde bulunmaları gibi faaliyetlere de izin verilmesini istemiştir. Ticaret odalarının, ülkenin iktisadi geleceğine yönelik girişimlerde bulunduklarına dair herhangi bir haber alınmadığını belirtmiş ve kurulan ticaret odalarının yalnızca kırtasiyecilik işlerle meşgul olduklarını, iktisadi girişimlerle ilgili ise yeterli görüş bildirmediğini ifade etmiştir. Ticaret odalarının işlevsizliğin eski yönetime bağlayan Mehmed Cavid, odaların vergi ıslahı ve tüccarlara kolaylık sağlanması gibi taleplerinin yönetim tarafından reddedildiğini, bunun sonucunda tüccarların ticaret odalarıyla ilişkilerini kesip aidatlarını ödememeye başladıklarını belirtmiştir. Ayrıca bu odaların seçim usulüne göre yapılmadığını ve üyelerinin Nafia Bakanlığı tarafından doğrudan atanmasının tüccarları bu odalardan soğutmaya neden olduğunu belirtmiş ve odaların sönük kalmasının siyasal nedenlere dayandığını vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1909a, s. 225-228).

Mehmed Cavid, meşrutiyet yönetiminin tüccarlara geniş haklar verdiğini belirtmiş ve bu yönetimle birlikte olumlu değişimleri ilk hissedenlerin tüccarlar olduğunu vurgulamıştır. Emniyet ve asayişin sağlanması ile özgürlüklerin temin edilmesinin ticaretin ruhu olduğunu belirtmiş ve menfaatlerin kanunlarla teminat altına alındığını gören tüccarın iktisadi girişimlerini artıracığını ifade etmiştir. Ticaret odalarının bir yandan nizamnamelerinin ıslah edilip yenilenmesini ve hükümete müracaat etmelerini, diğer yandan ise bulundukları bölgelerin ticaret açısından gerekli ihtiyaçlarını Ticaret Nezareti'ne bildirmeleri gerektiğini belirtmiştir. Odaların, ticaret mektepleri, ticaret gazeteleri ve tüccarları bilgilendirecek gece derslerine önem vermeleri ve bunlar için her türlü fedakârlığı sergilemeleri gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, taşra ticaret odalarının durumunun kötü olduğunu, sayılarının yüz elli altı olmasına rağmen bu odaların birçoğunun sadece defterde mevcut olduğunu belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1909a, s. 228-232).

Mehmed Cavid, ülkenin iktisadi açıdan başlıca sorunlarından birinin ulaşım olduğunu ve bu sorunun bir an önce çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Üretimin geçimlik düzeyde yapılmasının ana nedenlerinden birini, ulaşım imkânlarının eksik olmasına bağlamış ve üretim, piyasa yerine geçimlik seviyede yapıldığında, bu üretimden sağlanan vergi gelirlerinin de düşük kaldığını belirtmiştir. Modern çağda başlıca ulaşım aracı demiryolu olduğu için, Osmanlı Devleti'nin de bu gelişmeye duyarsız kalmasının düşünülemeyeceğini vurgulamıştır. Hatta demiryollarının sadece iktisadi anlamda ürün nakliyatı için değil, aynı zamanda asker sevkıyatı gibi siyasi ve askeri sebeplerle de bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir. Rumeli'deki demiryollarının tamamlanmasının ardından, nakledilen yolcu, eşya ve mal miktarında ve tarımsal üretimde artışlar gerçekleştiğini ifade etmiştir (Karaman, 2018, s. 92). Ulaşım araçlarının, bir toplumun ve ülkenin iktisadi ve siyasi varlığının sürdürülmesinde en önemli unsurlardan biri olduğunu belirtmiş; bu araçların ortadan kalkması durumunda, ülkenin içe kapalı ve hareketsiz bir toplum haline geleceğini vurgulamıştır. Ayrıca bu vasıtaların, uluslararası ilişkilerin gelişip güçlenmesine neden olan ticaretin gerçekleşmesinde önemli bir unsur olduğunu dile getirmiştir. İnsanların, dünyanın çeşitli bölgelerinin imkânlarından faydalanmak için ya ithalat yoluna gittiklerini ya da bu bölgelere göç ettiklerini ve bunun ise ulaşım araçları sayesinde gerçekleştiğini belirtmiştir. Ayrıca, bir yerde ulaşım imkânlarının kolaylığı ve çeşitliğinin, o bölgedeki insanlara mal ve hizmetlerin daha kolay ulaşmasını sağladığını ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1901e, s. 153-155).

Mehmed Cavid, demiryolu taşımacılığının insanların yüklerini hafifletip işlerini kolaylaştırarak nakliyatın ucuz ve hızlı olmasını sağladığını belirtmiş; bu nedenle demiryolu ulaşımının başlamasını, iktisat tarihinin en önemli olaylarından biri olarak addetmiştir. Osmanlı Devleti'nde ticari araçların ve yolların yetersizliği nedeniyle gelirlerin azaldığını belirtmiş; devletin

milyonlarca lira kazanabileceği petrol ve kömür madenleri, ulaşımının gelişmemiş olması yüzünden işleyemediğini ve bu nedenle hazinenin büyük zararlar gördüğünü ifade etmiştir. Maliyenin, tarımdan yeterince yararlanılamaması, maden ve ormanların işlettilirilmemesi gibi nedenlerle ülke servetinden tam anlamıyla faydalanamadığını vurgulamış; Kırım Savaşı'ndan sonra ise bürokratların meselenin önemini kavrayarak demiryolu yatırımlarına başladıklarını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1908a, s. 72). 1865'ten itibaren devlet borçlarının iki milyar franka yükselmesi ve her sene faiz ile anapara ödemelerinin 115 milyona ulaşması, Osmanlı maliyesinin bayındırlık faaliyetlerine girişmesini zorlaştırdığını ifade etmiştir. Mehmed Cavid'e göre, bu şartlar altında demiryolu inşaatının imkânsız hale gelmesi üzerine, Avrupa sermayedarlarına imtiyazlar verilmiş; demiryolu yapımı bu şekilde gerçekleştirilmiş, ancak bu durum sürecin yavaş ilerlemesine neden olmuştur (Mehmed Cavid, 1908a, s. 79-81). Mehmed Cavid, devletin posta, yol, köprü, kanal, demiryolu, rıhtım ve dok gibi bayındırlık faaliyetlerini gerçekleştirebilmesi için, ticaret ve sanayi sınıfını harekete geçilmesi gerektiğini belirtmiş; ayrıca bu sınıfın üstleneceği bayındırlık faaliyetlerine devletin destek vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Sermaye sahiplerine bu destek sağlandığı takdirde, bayındırlık teşebbüsleri için önerilen ölçüde tasarrufun bir araya getirilebileceğini belirtmiştir. Bayındırlık teşebbüslerine devletin doğrudan müdahalesiyle birlikte, yatırımların faydasız bölgelerde ve yüksek maliyetlerle inşa edileceğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1901g, s. 210-211). Mehmed Cavid, Maliye Bakanlığı'nda iken ulaşım ile ilgili on yıllık bir program hazırlamıştır. Bu program doğrultusunda Fransız sermayesiyle Karadeniz ve Adriyatik demiryolu hattı, Amerikan sermayesiyle Anadolu'da Chester demiryolu hattı, İngiliz sermayesiyle Bağdat-Basra hattı, Alman sermayesiyle Ankara'yı Samsun-Sivas'a bağlayan hatların yapılmasını tasarlamıştır. Ayrıca, Samsun-Trabzon, Dedeoğlu-Kavala ve Yafa-Hayfa-Trablus için yeni limanlar inşa edilmesi, Selanik limanının genişletilmesi ve bunların yanında dört yıl içerisinde 9.655 mil karayolu yapılmasını tasarlamıştır (Ahmad 1996, s. 38-39; Eroğlu, 2008, s. 279).

Mehmed Cavid, bir ülkenin iktisadi hayatı sağlam olursa vergi mükelleflerinin de güçlü olacağını belirtmiş ve bir ülkenin iktisadi hayatının sağlamlığının ise bayındırlık girişimlerine ve ticari muamelelerin gelişmişliğine bağlı olduğunu vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1986c, s. 220-221). Demiryolunun inşa edildiği bölgelerde olumlu değişimlerin yaşandığını belirtmiş ve Selanik-Manastır ve çevresindeki tarımsal ürünlerin tek pazarı olan liman iskelesine demiryolunun yapılmasından önce tek ulaşım aracının hayvanların çektiği arabalar olduğunu ve demiryolunun yapımıyla bu bölgelerde nakliyatın ucuz ve hızlı hale gelmesi nedeniyle çiftçiye üretimi artırmaya teşvik ettiğini ifade etmiştir. Demiryolunun hizmete girmesinin ardından nakliyat işlemlerinin arttığını ve böylece hem ticaretin hem de üretimin arttığını belirtmiştir. Ayrıca, Karaferye, Vidin ve Ağustos kasabaları civarlarındaki boşa akan nehir sularından faydalanılarak bu suların enerjisiyle fabrikalar tesis edildiğini belirtmiş ve bu fabrikaların hammadde ithali ve mamul ürün ihraçlarında demiryollarının kullanılmasının büyük yarar sağladığını ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1909h, s. 357). Mehmed Cavid, 1910'da Selanik'te yaptığı bir konuşmasında beş yıl içinde 30 km modern kara yolu yapılacağını vaat etmiş ve yolların yapılmasının köylüler için büyük bir hizmet olacağını ileri sürmüştür. Birçok kırsal kesimde üreticiyi pazara götüren yollar olmadığından, ürününü bulunduğu yerde düşük fiyatlarla sattığını ve bu nedenle üreticinin fazla üretim yapamadığını vurgulamıştır. Demiryolu yapımının hızlanacağını, Anadolu ve Arap eyaletlerinde yeni projelerin devreye gireceğini belirtmiş ve ülkede 6 bin kilometrelik demiryolu hattına 9 bin kilometrelik bir hat daha eklenerek hat uzunluğunun 15 bin kilometreye ulaşacağını ifade etmiştir (Ahmad, 1996, s. 73).

Mehmed Cavid, bayındırlık meselesinde en önemli ve dikkat edilmesi gereken konunun demiryolları olduğunu belirtmiş ve bu konuda devletlerin uyguladıkları politikaların önemli olduğunu vurgulamıştır. Demiryollarının yapımının devletten çok özel girişimler tarafından yapılmasını istemiş ve İngiltere ile Amerika'daki demiryollarının özel girişimler tarafından

gerçekleştirdiğini, bu doğrultuda bu ülkelerin demiryollarının yapımından büyük istifadeler elde ettiğini vurgulamıştır. Demiryolu yapımının devlet tarafından işletilmesi, hükümetin imtiyazlı şirketlerin girişimlerinin ülkenin iktisadi politikalarına yararlığını belirlemenin zorluğu ve bu yatırımların daha fazla maliyet getireceği gibi olumsuzlukları ortaya çıkaracağını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1901c, s. 242-243). Demiryolu imtiyazlarının inhisar olarak verilmesine karşı çıkmış, yalnızca şirketlere bazı hukuki ve istimlak noktalarında imtiyaz verilebileceğini belirtmiş ve verilen imtiyazların demiryollarının hükümet tarafından işletilmesi için bir delil teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir. Hükümetlerin demiryolunu işletmesi durumunda birkaç yüz bin memuru istihdam edeceğini, ancak özel şirketlerin bu konuya daha fazla özen gösterdiğini belirtmiş ve demiryolu gibi tesislerin özel şirketler tarafından işletilmesini savunmuştur. Bir hükümetin hiçbir zaman bir tacir, bir zanaatkâr ve bir çiftçi olmayacağını vurgulamış ve hükümetlerin işlettiği demiryolu masraflarının, şirketler tarafından işletilenden daha pahalı olacağını belirtmiştir. Fransa, Danimarka ve Rusya'da devletin işlettiği demiryolu hatlarının, özel şahısların işlettiğinden daha masraflı olduğunu örnek olarak vermiştir (Mehmed Cavid, 1901c, s. 243-244). Mehmed Cavid'e göre; Osmanlı Devleti'nde mevcut olan demiryolları üç kısma ayrılmaktadır: 1. Osmanlı Devleti'nden istikraz akdiyle inşa edilip bir işletme kumpanyasına kiralanen hatlar, 2. Bir şirket tarafından teminat akçesi talep edilmeksizin inşa olunan hatlar ve 3. Teminat akçesi verilmek şartıyla vücuda getirilen hatlar (Mehmed Cavid, 1901d, s. 222-223,226).

Mehmed Cavid, ulaşım araçları sayesinde insanların hem ülke içerisinde hem ülke dışındaki hareketlerinin kolaylaştığını ve ihtiyaçlarının temin edilmesinin dolaşımını sağladığını belirtmiştir. Uluslararası ticarete, milletler arasındaki bağlantının yollar sayesinde gerçekleştiğini vurgulamıştır. Eskiden beri insanoğlunun, ulaşım araçlarının masraflarını düşürmek için çaba harcadığını belirtmiş ve terakkinin hep yollar sayesinde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Mehmed Cavid'e göre, ulaşım, önce sırasıyla insan ve hayvan gücünden yararlanılırken artık makine gücünden istifade edilmektedir. Mehmed Cavid, ulaşımın gelişmesiyle nakliyat masraflarının azaldığını, güvenlik ve emniyetin arttığını ve zamandan daha verimli faydalandığını belirtmiş; ulaşım sayesinde medeniyetin, Avrupa ülkelerinin en ücra köşelerine kadar ulaştığını ve uluslararası ilişkilerin artarak toplumsal barışa hizmet ettiğini vurgulamıştır (Mehmed Cavid, 1901e, s. 152-155). Yol, sokak, köprü, liman ve kanalların inşa faaliyetlerinin İngiltere'de şirketlere ve şahıslara ait olduğunu, hükümetin hiçbir zaman bu tür teşebbüslere karışmadığını belirtmiş; bu nedenle 18. yüzyılın ikinci yarısında, hiçbir tarafta düzenli ve büyük yol ve kanal bulunmazken, İngiltere'de halkın şahsi girişimleriyle yollar açıldığını, köprüler yapıldığını ve kanallar inşa edildiğini ifade etmiştir. Yolların inşasında devletin fazla masraf ettiğini; bu nedenle İngilizlerin bu tür girişimler için devlete müracaat etmediğini belirtmiştir. Adam Smith'in bir ülkede yol, kanal ve köprüler gibi bayındırlık faaliyetlerinin tüccar ve sanayici sınıf tarafından gerçekleştirildiğinde bundan sağlanacak istifadenin daha fazla olacağı ve bayındırlık faaliyetlerinin devletin maliyesinden faydalanılmadan gerçekleştirilmesi gerektiği görüşüne katıldığını belirten Mehmed Cavid, bayındırlık teşebbüslerinin hükümetler tarafından gerçekleştirilmesinin, bu faaliyetlerin maliyetlerini artıracığı ve sağlanacak faydaların azalacağına vurgu yapmıştır (Mehmed Cavid, 1901g, s. 210-211).

Mehmed Cavid, 1823-1850 döneminde Avrupa'nın tüm merkez ve çevre yollarının demiryolu ile döşenmesine karşın, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde bir demiryolu şebekesi ve düzenli şose yollarından mahrum kaldığını belirtmiştir. Bu mahrumiyetin iktisat ve maliye üzerinde olumsuz tesirleri doğuracağını ve ziraat ile ticaretin gelişmesi için en önemli etkenin yollar olduğunu belirtmiştir. Yolların ticaretin ilerlemesinde, ticaretin ise medeniyetin gelişmesinde önemli bir faktör olduğunu vurgulayan Mehmed Cavid, yolların gelişmemesinin ticareti zorlaştırdığını ve ziraatın ilerlemesine engel teşkil ettiğini dile getirmiştir. Çiftçilerin bereketli yıllarda ürünlerinin talepsizlik nedeniyle çürüdüğünü gördükten sonra, fazla ürün almak için gösterdikleri çaba ve gayretin azalmasına yol açtığını ifade etmiştir. Yolların gelişmemesinin, ülkelerde iş bölümünün

gerçekleşmesini, servetin artmasını ve modern tarımsal yöntemlerin ile tarımsal teknolojinin yayılmasını engellediğini belirtmiştir. Demiryolunun gelişmemesi nedeniyle tarımın büyük zararlarla karşı karşıya kaldığını ve önemli servet kaynağı olan petrol ve kömür gibi madenlerin işletilemediğini ifade etmiştir. Ulaşımın gelişmemiş olmasının mali duruma olumsuz etkileri olduğunu, ülkenin en önemli servet kaynaklarından yeterince faydalanılamamasının maliyeyi zor durumda bıraktığını ve madenlerden yararlanılamaması nedeniyle hazineye milyonlarca gelirin girmesinin engellediğini, ayrıca arazi fiyatlarının sabit kalmasının da devletin bu arazilerden alacağı vergi gelirlerinden istifade edilmemesine yol açtığını belirtmiştir (Mehmed Cavid, 1908a, s. 73-75). Demiryolu inşaatı kadar önemli diğer konunun irva ve iska meselesi olduğunu vurgulamıştır. Adana bölgesinde sulama girişimlerinin tamamlanmasının ardından, bu topraklardan Mısır'dan elde edilen gelirden daha fazla gelir elde edileceğini belirtmiştir. Diğer bir gelir kaynağının Konya irva ve iska girişimlerinden sağlanacağını ve projenin tamamlanmasının ardından gelirlerin artacağını, bundan sonra ise irva ve iska meselesinde El Cezire bölgesine sıra geleceğini ifade etmiştir (Mehmed Cavid, 1986c, s. 222).

3. Sonuç

1908-1918 döneminin ekonomi politikalarını şekillendiren Mehmed Cavid, Selanik'te doğmuş, Yahudi asıllı, Sebatayist bir Müslüman'dır. Mehmed Cavid, Mülkiye'de eğitim gördükten ve İstanbul'da idari birkaç görev yaptıktan sonra, 1902'de Selanik'e dönmüş ve burada muhalif hareketlere katılmıştır. Selanik'in kozmopolit yapısı, ticaret çevrelerinin güçlü olması ve özgür bir ortam olması nedeniyle Mehmed Cavid, burada muhalif girişimlerini daha serbest bir ortamda gerçekleştirebilmiş ve Selanik'te mason dernekleri ve gizli örgütlerle temas kurmuştur. Mehmed Cavid'in 1902-1908 yılları arasındaki Selanik'teki hayatı ve faaliyetleri tam olarak bilinmemektedir. Selanik'te gizli İttihat ve Terakki'nin önemli bir üyesi olarak girişimlerini sürdüren Mehmed Cavid, Selanik Fevziye Mektebi'nde öğretmenlik yapmıştır. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Mebusan'a Selanik milletvekili olarak girmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk mensubu olarak 1909'da kabinede Maliye Bakanı olmuştur. İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikalarını şekillendiren kişi olarak bilinen Mehmed Cavid, partinin ilk dönemlerinde liberal kimliğinin en önemli temsilcisiydi. İttihat ve Terakki, ekonomik liberalizmi benimsemiş ve politikalarını liberalizm doğrultusunda şekillendirmiştir. Osmanlı Devleti'nin, liberal politikalar doğrultusunda Fransa ve İngiltere ile siyasi-iktisadi münasebetlerinin gelişmesi için Avrupa'da çeşitli girişimlerde bulunmuştur. I. Dünya Savaşı'nda Alman yanlısı bir politika izlenmesi nedeniyle 1914'te kabineden ayrılmasına karşın, Talat Paşa'nın ekonomi danışmanı olarak devletin iktisadi politikalarında söz sahibi olmaya devam etmiştir.

Mehmed Cavid, Mülkiye'den mezun olduktan üç yıl sonra, 1899'da İlmi-i İktisat adlı dört ciltlik bir iktisat kitabı yazmıştır. Genç yaşında, Osmanlı Devleti'nde döneminin en kaliteli iktisat kitaplarından birini yazması, Mehmed Cavid'in iktisadi bilgisinin seviyesini göstermektedir. Mehmed Cavid, Selanik'e gitmeden önce, 1901'de *Servet-i Fünun* dergisinde iktisatla ilgili makaleler yayımlanmıştır. 1908'den sonra İstanbul'a geldikten sonra, 1908'de A. Şuayb ve R. Tevfik'le birlikte *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nı çıkartmış, derginin iktisadi yayım politikasını şekillendirmiş ve dergide birçok iktisadi yazı neşretmiştir. *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nda, Osmanlı Devleti'nin iktisadi politikalarının liberal iktisat düşüncesi doğrultusunda uygulanmasını savunan yazılar neşretmiş ve bu dergide doğrudan liberal iktisat düşüncesinin propagandasını yapmıştır. Aynı zamanda Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki'nin iktisadi politikalarının temsilcisi olmuş ve burada liberal iktisadi düşüncüyü savunmuş ve Osmanlı ekonomi politikalarının bu düşünce ekseninde şekillendirilmesi gerektiğine dair söylevlerde bulunmuştur. *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* yanı sıra *Mülkiye*, *Musavver ve Muhit*, *İkdam* ve *Sabah* gibi dönemin süreli yayınlarında da iktisadi neşriyatına devam etmiş; bu yazılarla liberal iktisat politikalarının uygulanmasını savunmuş ve hükümet politikalarını destekleyici bir üslup benimsemiştir.

Mehmed Cavid hem bir teorisyen olarak hem de İttihat ve Terakki'nin iktisadi politikalarını doğrudan uygulayan bir temsilcisi olarak, dönemin iktisadi politikalarına damgasını vurmuştur. Mehmed Cavid, Osmanlı Devleti'nin iktisadi kalkınmasına inanan ve bu doğrultuda çaba gösteren liberal bir iktisatçıdır. Liberal olması ve uluslararası sermaye çevreleriyle güçlü ilişkileri, onun genellikle gayri milli bir kişi olarak görülmesine neden olmuştur. Buna karşın Mehmed Cavid, devletin çıkarlarını ön planda tutan bir devlet adamıydı ve Osmanlı Devleti'ne sadakatle bağlıydı. Osmanlı Devleti'nin kalkınması için sermayeye ihtiyacı duyulduğunun farkında olan Mehmed Cavid, yabancı sermayenin ülkeye girişini desteklemiştir. Servet kaynaklarının ancak sermaye aracılığıyla iktisadi bir güce dönüşebileceğini savunmuştur. İktisadi kalkınmada Osmanlı Devleti'nin uluslararası rekabette öne çıkabileceği sektörün tarım olduğuna inanmış ve tarımsal kalkınmanın devlete refah getireceğini savunmuştur. Osmanlı Devleti'nde yabancıların ekonomideki etkisini azaltmak amacıyla Osmanlı vatandaşlarının ekonomik alanda daha fazla söz sahibi olması için çaba göstermiştir. Korumacılık düşüncesinin Osmanlı Devleti'nde uygulanmasına karşı çıkmış ve Osmanlı Devleti'nin sanayileşmeyi gerçekleştirecek iktisadi bir güce sahip olmadığını savunmuş ve bu nedenle sanayiye öncelik veren yatırımlara itiraz etmiştir.

İttihat ve Terakki'nin 1912'den itibaren Türkçülük düşüncesine yönelmesi ve 1914'ten sonra milli iktisat politikalarını uygulamaya başlamasıyla birlikte, Mehmed Cavid'in, partideki iktisadi ideolog konumu sarsılmıştır. Ancak İttihat ve Terakki'nin ekonomik politikalarını savunan diğer ideologlara kıyasla basında daha az yer bulmasına rağmen, Mehmed Cavid, partinin ekonomi politikalarındaki etkinliğini sürdürmüştür. Ayrıca I. Dünya Savaşı sırasında uygulanan milli iktisat politikalarına itiraz etmemiş, bu politikaları ya desteklemiş ya da sessiz kalmıştır. Mehmed Cavid'in iktisadi düşüncesindeki dönüşümünü, 1913 öncesi yayımlanan iktisat kitapları ve süreli yayınlardaki yazılardan ziyade, ancak Meclis-i Mebusan'daki söylevlerinden tespit edilebilmek mümkündür. Mehmed Cavid, söylevlerinde milli iktisat uygulamalarını, yerli sermaye birikiminin hızlanmasına katkı sağladığı için olumlu değerlendirmiştir. 1913'ten sonra kurulan milli iktisadi teşkilatlarda kurucu üye olarak yer almış, İtibar-ı Milli Bankası'nın kurucularından olmuştur. Ayrıca, 1918'deki çıkarılan iç borçlanmayı milli bir perspektifle kamuoyuna sunmuştur. Tüm bunlar, Mehmed Cavid'in 1913 sonrası liberal değerleri savunsa da milli iktisat politikalarına itiraz etmediğini ya da eleştirmedeğini göstermektedir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1996). *İttihatçılıktan Kemalizm'e*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Arol, F. H. (2018). Mehmed Cavid bey. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce liberalizm içinde*. (C.7. ss. 46-68). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çavdar, T. (1992). *Türkiye'de liberalizm 1860-1990*. Ankara: İmge Yayınları.
- Doğan, A. (2005). Liberalizmin ilk izleri Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nda liberal anlayış. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce liberalizm içinde*. (C.7. ss. 75-83). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eroğlu, N. (2008). *İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Cavid bey*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Eroğlu, N. (2002). Mehmed Cavid Bey'in iktisadi görüşleri. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*. 2, 163-184.
- İlkin, S. (1993). Mehmed Cavid bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde* (C.7. ss. 175). İstanbul: TDVİAM.
- İnsel, A. (2018). Türkiye'de liberalizm kavramının soy çizgisi. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce liberalizm içinde*. (C.7. ss. 38-68). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Karaman, D. (2001). *Cavid bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*. İstanbul: Liberte Yayınları.
- Karaman, D. (2018). *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası. Modern Türkiye'de siyasi düşünce liberalizm içinde*. (C.7. ss. 80-100). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kansu, A. (2001), 20. yüzyıl başı Türk düşünce hayatında liberalizm. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in birikimi içinde*. (C.1, ss. 274-298). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koraltürk, M. & Çetin, C. (2018). Türkiye'de liberal iktisadi düşünce. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce liberalizm içinde*. (C.7. ss. 320-240). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mehmed Cavid, (19 Eylül 1901b). Japonya'ya dair. *Servet-i Fünun*, 549, 34-38.
- Mehmed Cavid, (20 Haziran 1901c). Şimendiferler. *Servet-i Fünun*, 536, 242-243.
- Mehmed Cavid, (25 Temmuz 1901d). Osmanlı demiryolları. *Servet-i Fünun*, 541, 222-223,226.
- Mehmed Cavid, (9 Mayıs 1901e). Vesait-i nakliye. *Servet-i Fünun*, 530, 152-155.
- Mehmed Cavid, (6 Haziran 1901g). Umur-ı nafia. *Servet-i Fünun*, 534, 210-211.
- Mehmed Cavid, (28 Aralık 1908a). Rumeli şimendiferleri. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 1, 73-75
- Mehmed Cavid & A. Şuayb & R. Tevfik. (28 Aralık 1908b), Mukaddime ve program. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 1, 1-3.
- Mehmed Cavid, (10 Aralık 1908c). Şirketlerin hakkı tasarrufu. *Musavver Muhit*, 67, 96-98
- Mehmed Cavid, (28 Ocak 1909a). Ticaret odaları. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 2, 198-232.
- Mehmed Cavid, (28 Ocak 1909b). Neşriyat ve vaka-yi iktisadiye 1. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 2, 269-276.
- Mehmed Cavid, (28 Şubat 1909d). Neşriyat ve vaka-yi iktisadiye 2. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 3, 425-432.
- Mehmed Cavid, (14 Mayıs 1909k). Neşriyat ve vaka-yi iktisadiye 4. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 5, 123-135.
- Mehmed Cavid, (28 Şubat 1909h). Selanik-Manastır demiryolları. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*. 3, 341-363.
- Mehmed Cavid, (14 Şubat 1909i). Memleketimizin vesait-i serveti. *Mülkiye*, 1, 26-28
- Mehmed Cavid, (Haziran-Eylül 1910), Ticaret şirketleri. *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*. 18-21, 767-847.
- Mehmed Cavid, (1316a). *İlm-i İktisad birinci kitap*. (Künye bilgisine ulaşamadı)
- Mehmed Cavid, (1316b). *İlm-i İktisad üçüncü kitap*. İstanbul: Karabet Matbaası
- Mehmed Cavid, (1329). *Malumat-ı iktisadiye*. Sahibi ve neşri: İlyas İstanbul: Kanaat Matbaası.
- Mehmed Cavid, (1326). *İlm-i iktisad mekatib-i idadiyeye mahsus*. Dersaadet.
- Mehmed Cavid, Cavid Bey, (2005). İktisat ilmi. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce liberalizm içinde* (C.7. ss. 720-722). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mehmed Cavid, (2001). *İktisat ilmi*. Haz. Orhan Çakmak. İstanbul: Liberte Yayınları.

- Mehmed Cavid, (1986a). *MMZC*. Yetmiş yedinci inikad devre 1 c.4 içtima senesi 2 10 Nisan 1326.
- Mehmed Cavid, (1986b). *MMZC*. Yetmiş sekizinci inikad devre 1 c.4 içtimai senesi 2 12 Nisan 1326.
- Mehmed Cavid, (1986c). *MMZC*. Kırk altıncı inikad devre c.3 içtimai senesi 3 10 Şubat 1326.
- Mardin, Ş. (2002). *Siyasal ve sosyal bilimler makaleler 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1977). *Maliye teşkilatı tarihi 1442–1930 c.4*, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını.
- Şener, A. (1999). Tanzimat ve meşrutiyette iktisadi ve mali politikalar. *Osmanlı c.3*. içinde (ss. 540-560). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Toprak, Z. (1988). İktisat tarihi. *Türkiye tarihi içinde*. (C.3. ss. 180-240). *Osmanlı Devleti 1600-1908*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Toprak, Z. (1995). *Milli iktisat Milli burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Toprak, Z. (2012). *Türkiye’de Milli iktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Yayınları.
- Toprak, Z. (1982). *Türkiye’de Milli iktisat 1908–1918*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Tuncer, P. (2006). İttihatçı Cavid Bey (liberal mazlum). *Liberal Düşünce Dergisi*. 34, 5-22.
- Zürcher, E. J. (2007). *Mili mücadelede İttihatçılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.